

Догар Ленкуй

КРУТИЖ

БІБЛІОТЕКА ІСТОРИЧНИХ ПОВІСТЕЙ Ч. 1.

БОГДАН ЛЕПКИЙ

К Р У Т І Ж

ІСТОРИЧНІ МАЛЮНКИ З ЧАСІВ ГЕТЬМАНА ВИГОВСЬКОГО

КРАКІВ

1941

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

Ілюстрації арт. мал. Е. Козака.

Накладом »Українського Видавництва«, Райхсштрассе 34. П.
»Нова Друкарня Денникова«, під нак. управою, Краків, Ожешкова 7.
Verlag: „Ukrainischer Verlag“ G. m. b. H. Krakau, Reichsstrasse 34.
Druck: „Neue Zeitungsdruckerei“, Kommissarische Verwaltung,
Krakau, Orzeszkowagasse 7.

I.

„Випиймо, Мартине, хай наше не гине”, — промовив сотник Телеп, і підніс чарку своєму товаришеві, художому й високому, як тичка, козакові.

Цей глянув і раменами здвигнув: „Не хочу!”

Телеп очі вирячив на нього. „А це знов що? Старий липняк, що й гетьманові не сором було б напитися, а ти не хочеш?!”

„Не хочу!”

Телеп згіржливо всміхнувся. „Я забув, що ти шляхотно уроджений, Валентий Босий-Босаковський”.

„Хлопе! — гримнув на нього Босаковський. — Хоч я й okazaчився, так ти мені моїх родових клейнодів не торкай, бо який я добрий і ввічливий, а побю, їй Богу, побю!”

Голос його гуготів так, що годі було знати, чи він сердиться, чи жартує. І ціла його поява була настільки дивна й незвичайна, що хто його вперше побачив, то не знав, чи боятися того чоловіка, чи сміятися з нього. До високого росту додайте закарлючений довгий ніс, вус, як у сома, й неоднакові очі: одно пивне, а друге зеленкувате. Козаки сміялися, що він пивним зазирає до пива, а зеленкуватим до вина, обома до шинкарки, або до її дівчат-дзигльованок. Одним одну бере, а другим другу, які очі котра з них і любить.

Та не зважаючи на те, Босаковський твердо вірив у свою непоборну силу над слабим Евиним родом. „У мене, — казав, — кожна влюблюється з місця. Але то кожна!” — і підкручував вус, що за хвилину знов йому на губу звисав, буцім не погоджувався зі своїм паном.

І тепер пан Валентий Босаковський правою рукою підкрутив того неслухняного вуса, а лівою голову підпер, буцім вона така то вже важка думками, що сама й триматися не може. Його очі прилипли до шибок невеличкого віконця, на яких дзигтіла муха, безрадно бючись у павутинні.

„Пеш, чи ні?!” — гукнув у друге Телеп. — „Не люблю таких кумедій. Пий!”

„Не хочу. Осточортіла мені чарка. Десь другий випе одну, другу, третю і вже готовий, а я пю і пю ціле життя і впитися не можу. А хотів би. Хотів би, щоб не бачити того, що тепер діється на світі”.

„Ого!”

„А так. Хоч би й тому, щоб не дивитися на таких дурнів, як...” — і не докінчив, лиш на Телепа зпід ока глянув.

„Хвилозоф!” — підсміхнувся Телеп. — „Чи ти, було, в Київській Академії не вчився?”

„В Київській ні, але в Кракові до наук пристращався, тільки...”

„Тільки що?”

„Тільки Марс мене впору з обіймів муз і грацій вирвав, а то я нині може пасторал, замість шаблі й інфулу замість шапки носив би”.

„Інфулу, інфулу!” — реготався Телеп, уявляючи собі Босаковського з жезлом та інфулою. — „Хотів би я тебе бачити в тій, як ти кажеш, інфулі!”

Босаковський насилу робив поважну міну. „Сотник, а чогобудь смієшся, як чорняк. Бог один знає, як мені важко в такім нееудукованім товаристві жити. Випю хіба”.

І випив. Хвилина мовчанки. Аж Телеп буцім щось пригадав собі: „Ага, а якже там з тією головою? Не вже ж вона дійсно така тверда в тебе?”

„Не тверда, а модна, як сталь. Раз я у підстарости на хрестинах бувши...”

„То ти і в підстарости бував?”

„Фі! Велика мені птиця, підстароста! Мене й до воєводи на покої пускали!”

„Чистити?...”

„Хлопе! Або слухай грешне, що шляхта говорить, або...” — і не докінчив.

„Слухаю вже, слухаю. Розкажуй!”

„Отож раз у підстарости на хрестинах бувши, попав я в товариство п'яниць. Ану, кажуть, покладем Босаковського під лаву. А я собі гадаю: Скорше вас на мари покладуть, ніж ви мене упете. А все ж таки вважаю, що воно буде”.

„І що?”

„І підносить мені чарку хазяйка, а я пю і в ручку цілую, підносить хазяй, я пю і...”

„...і в ручку цілую”, — доповів за нього Телеп.

„Брешеш! То тільки хлопство панів у руку цілує, а ми брата шляхтича цілуємо...”

„Ну, ну, не кінчи де, а розкажуй, бо не скінчиш до рана”.

„Для тебе й розкажувати не варто, бо ти слухати не вмієш. Загалом розібрало собі хамство, страх, як розібрало! Але ми вам ще цього хмеля вибемо з голови, ой, вибемо, так мені Боже дай до моїх „майонтків” вернути!”

„Це вже труднувато буде”.

„Чому?”

„А то тому, бо люди ще на місяць дороги не зробили”.

Босаковський вовком на Телепа глянув: „Ех, Телеп, Телеп! Як я тебе телепну!”

„Лиши... Розкажуй, кажуть тобі”.

„На чім я став? Ага, прийняв я від каноніка чарку й випив, прийняв від старости й випив, прийняв від ще когось і також випив, а тоді й кажу: А гов! Так не може бути! Хто хоче зі мною пити, то хай перше вихилить стільки келихів, скільки я вихилив і тоді він мені рівня”.

„А вони?”

„Згодилися. Пемо. Пятый, шестий, семий, ще якомсь ішло, але після десятого всі покотом лягли. Повиносили їх, кого до боківок, кого до маштарки, а ті, що ще трималися на ногах, бігством спаслися. Так я і побідником на боевищі залишився”.

„Та що ти такого брехуна слухаєш, сотнику!” — почулося нараз від порога. Кількох козаків увійшло у коршму, при шаблях і з пістолями за поясами, бо часи були непевні. „Та що ти його слухаєш? Він і рідного батька обрехав би, коли б лиш мав”.

Босаковський насунув на голову полинялу боброву шапку і вдавав, що йде, бо обидився.

Та його не пустили. Любили зубожілого поліського шляхтича, що до їх сотні після Хмельниччини пристав, добре бився, Україну шире любив і тільки іноді вдавав, немов то він велику ласку козакам робить, що з ними дружить. А ще його й за те любили, що велику „фантазію” мав. Розказував несотворені речі й вигадував таке, що аж вука пухли. Чванився ласкою короля Володислава, якого навіть на очі не бачив, і маєтками, яких ніколи не мав і любощами з панями й панночками, що їх ніколи й на світі не було.

У воєнних часах, коли шабля всякому наскучить, такий чоловік це справжня благодать. Потягни його за язик і він

тебе розважить, дасть хоч на хвилину про воєнні страхіття забути.

„Сідай, Босаковський”, — казали йому, — „сідай і пий! Дякуй Богові, що водою не мусиш спраги гасити”.

„Водою? Фу! Від води жаби в череві беруться. У мене...” — й хитро всміхнувся. — „У мене в замку, біля Хведоркова, є ще дві барилочки такого масляча, що лиш пальці лизати”.

„А не брешеш?”

„Так мені, Боже, дай до моїх майонтків вернуться. Заховав мені цього масляча мій дворецький і так дотепно заховав, що навіть Кривоніс не знайшов, гуляючи зі своїм загоном у моїм родовім замку”.

„Ну,” — озвався Телеп, — „це ти вже, братчику, здорово пробрехався, бо щоби де Кривоніс гуляв, а вина не занюхав, так того ще ніколи не бувало”.

А хтось із козаків докинув: „Але ж бо Кривоніс у Хведоркові ніколи й не бував”.

„У тім Хведоркові, що ти думаєш” — боронився Босаковський, — „ні, але в моїм він був і в моїм фравцімері, як слон серед порцеляни хазяйнував”.

„Як слон?”

„А щоб ти знав. Панна Евеліна руку на себе зняла, Мальвіну котрийсь із Кривоніжців на коня посадив і почвалав, а Юстина, моя божеська Юстина...” — і не докінчив, лише зітхнув і грізно завернув очима.

„Про вино вашець кінчай. Про масляча!” — приставали до нього.

„Був це такий масляч, що коли я один боклажок послав королеві Володиславові, то він, випивши, сказав: Спасибі тобі, пане Босаковський! Тим вином ти мені гореч моєї життя ссолодив”.

„А кому ж це таке добре вино пропало?” — спитали Босаковського.

„Батько мій цілу діброву спалив на поташ і поташ цей у Данцігу за вино проміняв. Це для тебе на весілля, Валентий, казав”.

„А ти й до нині не оженився, Вальку, бач, який то ти! Батьківської волі не сповнив”.

„Нераз хотів я, та Гіменей Белльоні не пара. І чи раз я до аналоя збірався, а пішов на війну. Не моя вина, що такого лицарського духа маю, і хоч як жінок люблю, а шаблі за найкращу з них не проміняв би”.

„Відомо, відомс. Про тебе вже мабуть і пісень співають”.
Босаковський вдоволено по коршмі розглядався. „З амо-
рах — казав, — як і на війні, всяко буває. Але здебільшого
то я був горою”.

„На верху”.

„А так. Тямлю, як ми Гощу брали”.

„Яку Гощу?”

„Кисілеву, якуж би? Ніяково було, бо Кисілі з Босаков-
ським свояки”.

„Девята вода по Кисілю”.

„Не твоє діло. Кисіль мені »мошер кузен« казав. Розу-
мієш? Отож взяли ми тую Гощу — відступаємо. Я конем
їду, а за мною, десь там далеко, моя повозка торохтить:
з біллям, одягами, постіллю, бо я змалку до деяких вигід
привик був. Під вечір стаємо на нічніг у якомусь дворі. Під-
ходжу я до своєї повозки, а там зпід буди, як дві ластівки
зпід стріхи, дві панянки до мене: „Валентий, Валюсь, мій ти,
мій!” І скачуть і обіймають. Дві панянки з фравцімеру
Кисілихи, що здавна до мене афект чули, але пані своєї
боялися, тепер тому афектові фольгу дали. І було ж мені
з ними було! І охи і шльохи і що лиш на світі в тій матерії
є, — бо такі дуже мене любили... Ет!” — і рукою махнув, —
„Булó колись”.

Шинкарка мід до чарок наливала.

Телеп Босаковського за руку вхопив: „Валентий!
Сповни волю покійного батька й оженися з Оленою. Баба,
як грім. А які вина й меди у неї! Олено! А чи пішла би ти
за нього?”

„За кого?”

„За добре уродженого пана Босаковського”.

„А невжеж є така жінка, що б за пана Босаковського не
пішла? Та ви собі жартуете з мене, бо де такий пан хотів би
бідну шинкарку брати”, — відповіла, ніби то засоромившись.

Сотенний писар Лучинецький прискочив до Босаков-
ського: „Чуєш? Само щастя тобі в руки лізе — бери!” —
і тягнув Босаковського до шинкарки. Але вона вихопилася
і вибігла зі світлиці, боячись, щоб жарти не пішли задалеко.
А козаки тоді до Босаковського: „Вальку, схаменись! Ще
собі жінка життя відбере з любови і будеш її мати на
совісті. Кажуть тобі: женись!”

Босаковський голову рукою підпер: „Не можу”.

„Ов! Не можеш?”

„Бо не шляхтянка”.

„А де вона має написане, що не шляхтянка?”

„Не має гербу”.

„Дурний ти зі своїми гербами, Вальку! Покійний Хмель не те був і молодшу доньку за козака віддав, а козак Виговський з княжною оженився”.

„Хай буде, але я не хочу. Наш рід старий, здавна шляхоцький, не хочу розбовтувати крови”.

Коршма від козацького сміху затряслася: „Не хоче розбовтати крови! Який сміхун. Не бачили ми тих шляхтичів великоможних, що то з кійком на посполите рушення босоніж виступали, мов нагінка на лови! У подертих штанцях голим тілом світили, за панськими повозами з висолопленими лизнями підбігали. Не хоче розбовтувати крови!”

„А всеж таки, що шляхтич, то шляхтич!” — стояв при своїм Босаковський. — „І Свирговський і Байда і Сагайдачний і навіть покійний Хмельницький, хто, як не шляхтичі були? А Немирич може чорняк? А Бугун? Не перечу, є і між козацтвом хоробрі лицарі, навіть дуже, як ось хочби покійного Нечая взяти, але до політики, то ви так годитеся, як воли до карити, не во гнів вам сказавши”.

„А всеж таки з покійним Гетьманом вибилися ми на волю”, — боронилися козаки.

„Але покійний гетьман мав Аксаків, Глинських, Яблоновських, Корецьких, Літинських, Рудницьких, Сроковських, Пашківських, Старицьких, Третяків і тисячі іншої шляхти. Перегляньте лиш реєстр з 1649 року, коли не вірите мені. Всі ми за тую Україну вкупі боролися і шляхта і козаки й міщани й посполиті і тому волю її добули, а тепер?”

„Не бійся, Босий, не бійся, яось воно буде”.

„Яось воно буде”, сказав гірко всміхаючись Босаковський і впер свої різноманітні очі в те вікно, де муха в павутині билась.

Осінній день до вечора хилився. Випогоджувалося по бурі, дощеві краплі відривалися від листків і скапували на землю. Небом перекочувалися хмари: сиві, бурі і рудаві. Як останки військ, що з боевища вертаються. Одна зачіпилася об верхівя дерев і кидала тінь на той широкий шлях, що біг попри Оленчину коршму. Шляхом тим переїхав останній

віз з поля, пересунулася отара, перебіг заяць і шлях став позіхати вечірною, осінною нудьгою.

Нараз гень, аж там, де він з виднокругом зливався, щось чорне замайоріло, росло, оживало, наближалось. „Хтось їде”, — сказав Босаковський і кілька пар цікавих очей зирнуло до вікна.

„Їздці”.

„Козаки!”

„Чи не Журба це від гетьмана їде?”

„Він. Дійсно він. З канцелярії прикази привозить”.

„Мабуть у новий похід гетьман кличе”.

„Ще конотопські рани не загоїлися, а вже нас гетьман новими вщасливити хоче”.

„Від Журби нічого доброго й не сподівайсь, на те він і Журба”.

„Які ж бо ви!” — відіззався Телеп. — „Ще не знаєте з чим він приїде, а вже нарікаєте на нього. Подождіть, приїде до нас, то й почуємо.

За хвилину увійшов Журба ще з одним молодим козаком, гарним, лиш дуже сумним. Решта їздців на подвір'ї біля коней осталася.

„Здорові були панове товариство!” — промовив Журба, входячи в світлицю. — „А! І пан сотник тут?”

„Я все там, де мої люди”, — відповів Телеп. — „Сідай, товаришу з нами. Спічни та покріпися!”

Журба сів за стіл, його товариш біля Босаковського при вікні.

„Панове сидите собі тут і буцим нічого не знаєте”, — почав Журба.

„А що ж ми маємо знати? Були під Констопом, працювалися, а тепер відпочиваємо трохи”.

„Відпочиваєте, а там таке, якого ще навіть у нас ніколи не бувало”.

„Що ж таке? Війна?”

„Коби війна, а то, бачите, вже на саму згадку волос дубом стає”.

„Жартуєш собі, брате” — поклепаз Телеп Журбу по коліні. — „Хто Хмельниччину пережив і під Конотопом бився, той вже не настрашиться нічого. Але перше їдж і пий, бо ти голоден”.

Журба покріпився, козаки поприсувалися ближче і він

став їм розказувати та пригадувати все те, що діялося по несподіваній смерті покійного Богдана Хмельницького. Якто козаки не могли погодитися, кому гетьманом бути і як Пушкар збунтувався і як царські люди каламутили воду, щоб Україну під свою владу прибрати. Що ж мав тоді робити Виговський? З кримцями й поляками на царя пішов, побив його під Конотопом, а з поляками в Гадячі замирився. Київське, Брацлавське й Чернігівське воевідство дістало волю, вони стали окремим незалежним князівством. А раз ті три воевідства незалежність добули, то згодом і інші наші землі волю дістали б. Лиш погодіть, дайте Виговському в силу зрости, позвольте задуми його великі здійснити. Та куди! Чорні духи свою роботу почали. Коверзують, троюдять, доноси до царя шлють, буцім то вони Юрася за гетьмана хочуть.

Козаки спокійно слухали, як Журба розказував та коли до Юрася дійшло, закричали: „А таки, що Юрасеві гетьманом бути, не кому! Він Богданова кров. А Виговський за поляками тягне і за унією. Хоче панщину завести, шляхетчину. А не діжде він цього!”

„Як ви смієте проти гетьмана Виговського ставати!” — обурився Журба. — „Він ваш вожд, ви йому послух винні!”

„Ми вольні і наше слово вольне. Не дамо собі губи затулити” — відрубали йому.

„Але й молоти язиком чорт зна що, вам також не пристойть”, — заспокоював Телеп козаків. А звертаючись до Журби просив його: „Не гнівайся, товаришу. Молоді гарячі, а до того недавно з важких боїв прийшли. Розкажуй!”

Журба надумувався хвилину. Він не думав, що вже й до Телепозої сотні, що стояла в глухім, малім городку, дійшли чужі погубні впливи. Не думав, що й тут таким бунтарським духом пахне. Так тоді, чи не краще подякувати за хліб-сіль і поспішати туди, де ще не поширилася ворожа отрута?

Але Телеп приставав до нього то з чаркою, то з добрим словом, казав, що під ніч не пустить його від себе і просив, щоби розказував дальше. І Журба повернувся до козаків. „Так, ви хочете Юрася, панове-товариство, бо він Богданова кров? Гарно, що ви так шануєте пам'ять покійного гетьмана, але невже ж вам невідомо, що Юрась у свого батька не вдався? Він слабосилий, кволий, і пороку не

нюхав, як же йому гетьманську булаву та ще в таких часах як теперішні носити?”

„А всеж таки Юрась, Богданів син. Хай хоч слава буде, що Хмельницький гетьманом у нас. А Виговського до Польщі проженемо”.

„Прощайте!” — відповів їм на те Журба і хотів іти. Та Телеп ще й тепер його затримав. „Продовжуй, товаришу, продовжуй! Мені ти розказуєш, не кому”.

І Журба розказував про затії Брюховецького. Як то цей колишній служака Хмельницького, Юрася на Виговського нацькував, що буцім то Виговський хоче Хмельницьких їх насліддя позбавити, що мільон талярів, закопаних покійним гетьманом, відкопав і розтратив, що він шляхтич, а не козак і за панами тягне, що він це і що він те. І добряга Юрась повірив Брюховецькому, підбурили Січ і хороброго, але палкого Сірка підняли і таку пожежу роздули, яку й угасить не легко.

„І не треба!” — гукнув котрийсь із козаків. — „Хай горить, аж вигорить усе, що чуже й вороже народові, до останка!”

„Мовчи!” — гукнув на нього Телеп, — „а то!” — і не докінчив, але подивився на козаків так, що їм відпала охота перебивати Журбі. І Журба продовжав: „Та на тім ще не кінець, бо й Барабашеві і Цицюрі і Сомкові й Золотаренкові також булавою запахло й усі вони тепер проти Виговського стали”.

„І що?” — спитав Телеп — „І що?”

„І тепер один наперед другого царської ласки забігають. А цар користується тим і щораз більше своїх ратників у наші городи нападає, щоб був один Бог на небі й один цар на всій руській землі. От до чого ми доборолися, паново-товариство! Ще рік-два і втратимо все те, що такими зусиллями добули”.

„Якось воно буде...” — злобно, але й гірко всміхаючись кинув нараз від вікна Босаковський. — „Якось воно буде!”

На хвилину всі змовкли, бо не сподівалися такого слова від Босаковського почути, а Телеп наглив: „І що? І що далше, кажи!”

„Треба би багато часу, щоби розказати про всі ті вчинки нашого чорного лицарства. Про протопопа Филимонова чували? Це наш найзавзятіший ворог. Він і Василя Золота-

ренка бунтує і Цицюрі булаву обіцяє і обох їх проти Виговського піднімає. А все Україні на шкоду”.

„Якось воно буде”, — доповідав від вікна Босаковський.

„Але, щоби ти знав, як з Цицурою було”, — повернувся до нього Журба.

„Як? Як?” — зауготіло кругом.

„Послухайте! Завтра дві неділі буде, як проклятий Цицюра найзнатніших переяславських міщан і козаків, як ось Северина, Забуського, Сулимів, Лсбодів і Холодних до себе по одному кликав і в чотири очі їх намовляв, щоб від гетьмана відставала, а коли вони, як люди чесні, що гетьманові присягали, не хотіли тієї присяги ломити, то він їх по одному і вбивав”.

„Вбивав?!” — понеслося по коршмі й закамяніло в повітрі.

„Вбивав, душегуб окаяний, а тоді гінця до Трубецького пустив, що в Переяславі нема вже його ворогів і що Трубецькому з військом безпечна туди дорога”.

Ахнули козаки, почувши таку страхітну вість і руки опустили.

Невжеж це правда? Чи не здурів Журба? Що Цицюра, хоч вояка добрий, але людина погана, це всякий знав, але щоби він аж на таке душегубство пустився, того ніхто не думав. Це ж каїнський вчинок, це подлість, нікчемність, гидь...

„Якось воно буде, якось воно буде”, — бубонів під вікном Босаковський.

Але про нього ніхто тепер не думав. А Журба розказував далі:

„Дня першого вересня окаяний Цицюра післав своїх горлорізів із Переяслава у Ніжень. Полковника Гуляницького в горіоді не було, а його заступник мабуть у змові з Цицурою стояв, бо ворота на ніч без сторожі лишив. У потемках увійшли туди цицюрівці й напали на сонних вояків”.

„Як розбишаки які!”

„Як звірі кровожадні. До них посполиті пристали, і счинили різню. Пять хоругвів щонайкращого війська покотом лягло. Перерізали людей, як баранів, без пощади і без розбору, не питаючи, чи свій, чи наємний чужинець”.

Жахом по коршмі понесло. Козакам мову умкнуло. Ні один словечком не озвався.

А Журба дальше балакав, мов псалтир над умерцем читав:

„З Ніженя прокляті цицюрівці ще по інших містах та містечках розбрелися, де гетьманські зтяжні хоругви стояли і скрізь таке саме діяли. До них приставала чернь, бо її підняти не важко. „Панів бемо” — казали, і вона йшла, безтяменна. Юрія Немирича, рейментаря зтяжних військ гетьманських, під Світильневом, між Биковом і Кобицею допали. Сплячого на шаблях рознесли, на шматки порубали. Так згинув чоловік гідний і вчений, один із тих, що могли Україну поставити на ноги”.

„Правда це?” — спитав, перестрашений Телеп.

„Як Бог на небі, як мене тут живим бачите між собою” — відповів Журба. — „І з чого б то я не дав, щоб це не була правда!”

Телеп перехрестився. — „Хай з Богом спочиває. Великий пан був покійний Немирич, але й голову мав велику, як мало хто. А що Україні добра бажав, цього я також певний”.

„Як мало хто бажав”, — притакнув Журба.

„Як мало хто”, — повторив за ним Телеп.

„Але що ж гетьман на це? Дав собі раду з Пушкарем царську рать під Конотопом сторожив, кримців на свій бік перетягнув, а тепер мав би піддатися Цицюрам? Не гадаю я того. Я під його рукою у двох боях бився, знаю хто він такий. Скажи, товаришу, що гетьман?”

Журба з думками боровся: казати, чи ні?

Змовчав.

Та Телеп не давав йому спокою: „Кажи й кажи, де гетьман!”

„Не знаю. Я його у Чигирині залишив. Мене післали вірних козаків скликати. З тим я й до вашої сотні приїхав”.

Хвилина тишини. А тоді шум, як перед бурею у лісі.

„Вірних козаків скликати ти приїхав?” — загуло.

„Пригадав собі ясновельможний і про нас!” — гомоніли.

„Що ж! Спасибі і за те. Велика це ласка, велика!” — реготалися злбно.

„Але тоді, як шляхоцькі дипльоми роздавали, то нашої сотні не було. Про сотника Телепа якось забули. А дзуськи вам за вашу вірність, ось що...”

„Мовчіть!” — гукнув Телеп, і кулаком об стіл ударив, аж

чарки задзвеніли, — але гамору не втишив. Кожний перся своє слово казати, зокрема молодші, купані в гарячій воді. Один наперед другого хапався один другого хотів перекричати. Дарма, що їх зацитькували старші, дарма, що Телеп до порядку взивав.

„Не будемо мовчати, бо ми вольний народ”.

„Го, го! Нас, брате, не візьмеш на половину, зерно сип, а не хочеш, то хай до тебе твої шляхтичі йдуть”.

„Хай вони бються за тебе”.

„Ставленник панський, з князями посвоячився і гадає, що князь”.

„Покійний гетьман змию за пазухою вигрів”.

„При батькові в піря поріс, а сина скривдив, булаву і достатки забрав, з батькового двора сиріт гонить”.

„Ось який він, ось якому вірними маємо бути!”

„Не хочемо, не треба, не підем!”

Телеп уха долонями закрит. „Люди, люди, який вас дур напад! Схаменіться!”

Не слухали його. Шуміли, наче буря у лісі.

Журба встав і хотів іти, та його не пускали.

„Ти своє сказав, а тепер слухай, що ми тобі будемо казати”.

„Слухай і до Чигирина вези. Нехай знають, що думає народ”.

„Хай знають правду!”

„Так так, доволі брехні, доволі влєсливих слів, ми не діти, щоби нас дурить”.

„Воля покійного гетьмана свята. Він нам сина на гетьманстві залишив, не треба була Богданової волі ламати”.

„Не треба. Не хочемо старого ярма, не дамо себе знати у панську шлюю впрягнути”.

Телеп пляшкою об долівку телепнув. Пляшка в дребезги розлетілась. „Тю на ваші голови дурні! Чого кричиш, як навіжений, чи не можеш балакати по людськи?! Ну, чого кричиш?”

За Телепом старші обстали. В коршмі зробилося як у пеклі. Не знати було, хто чого хоче, хто за ким стоїть, за Юрасем, чи за Виговським. Люди до очей собі скакали, як когути. Ще трохи і шаблі по лобах черкнуть.

Осторонь під вікном сидів Босаковський. Думки йому над головою, як осінний туман над болотом повисли. Мете-

лиця вражінь, крутіж почувань, щось таке, чорт знає що. І жаль йому було тих людей і злість на них брала, чув, що годі довше мовчати.

„Хай буде, що хоче” — сказав собі, і — встав. Високий, худий, з вусами, як у сома, з одним пивним, а другим зеленим оком, виглядав ні то смішно, ні грізно, — несамовито. Одним скоком опинився серед гурта, розсунув закукурічених козаків направо і наліво й засичав: „Т-с-с! Ци-ить!”

Здивовано дивилися на нього: „Як він смів?”

А Босаковський руками, як крилами махнув: „Якось воно буде, панове, якось воно буде”.

В його голосі почувався і насміх гіркий, і смуток і докір.

„Чого ж ви так витріщилися на мене, кажу вам. Якось воно буде, бо якось мусить бути. Сваріться далі, тягайтеся за чуби, рубайте собі голови шаблями, а ворог хай дивиться і хай сміється з хахлів. Буйний та бійкий ви народ, нема що казати! А чи буде Україна, чи ні — нехай журиться Барабаш і Цицюра. Якось воно буде! Чи мало ворогів кругом? Котрийсь вас прижме, придавить і заспокоїть, як не один, то двох, поріжуть ваш край, розпанахають, пошматують, або вам що?... Якось воно буде!”

Оторопіли козаки. Босаковського знали, як чванька й балакуна, не могли зрозуміти, що нараз сталося із ним. Котрийсь не втерпів і шепнув: „Смішак”.

Босаковський кинувся до нього: „Я крізь сльози, синоньку, сміявся, крізь гіркий плач. А тепер на розум балакаю з вами: схаменіться, поки ще час! Вороги з усіх боків наступають, як хмари, як гайвороння крячуть над нами, чекаючи, коли одубіємо, щоби нас жв'якувати. А ми! Що робимо ми? Жеремося, як тічня собак, аж страх і сором згадати. Не сварки нам, а згоди треба тепер, от що! Бачили ви, як коні на степу вовків почують, то що вони роблять? Збігаються в табун, лоша́т беруть у середину, а самі кругом стають, густо, густо, головами до середини, задми назверх, щоб, як вовки схочуть на них напасти, ногами копати їх і бити, відганяти від себе. Це коні, а ми ж якісь буци́м то люди, розум Бог нам дав”.

„Як кому”. — докинув хтось із гурту.

Босаковський згріжливо подивився на нього.

„Добре, синоньку, кажеш: як кому. Та в нас того розуму, на жаль, не багато, бо коли б ми більше його мали,

то тепер згуртувались би кругом гетьмана, як нашого одиногокого проводира й ішли б, куди би він нас повів, на смерть і на життя”.

„Про Виговського, гадаєш?”

„А ти Цицюри хотів би”.

„Виговського покійний Хмель у татарів за сиву кобилу купив”.

„А хочби й так, то що? При чому тут кобила? Та ще сива. Дурні, дурні! Хтось якусь глупість ляпне, підхоплять і — пішло. Наймудрішого чоловіка осмішать, і забудуть, що насміхаючися над своїми чільними людьми, самі з себе сміються, з того, що Бог найкращого народові дав”.

„А всеж таки покійний гетьман Виговського за кобилу купив”.

„Брешеш!” — гукнув Босаковський, немов з гармати стрілив. В коршмі тихо стало, а він даліше казав: „Я там був: Покійний гетьман на горбку по битві стояв і дивився, як долом проходили бранці. Чвірками. Одна за одною, багато їх, багато. Нараз булавою кивнув, стали. У чвірці перший з краю, ішов високий, ставний шляхтич. Сині очі, ясний волос, короткий вус, сліди віспи на лицях. „Як звешся?” — спитав його гетьман. „Іван Виговський”, — відповів цей. — „Виходь з чвірки і ставай біля мене...” Так вони й зустрілися зі собою, великий гетьман і його пізніший генеральний писар, а теперішній наш гетьман”.

„Шляхтич за шляхтичем тягне”, — кинув котрийсь.

„Не за шляхтичем, а за правдою стою, а за своїм рейментарем, за господарем держави. Я під булавою Виговського бився й іншого вождя навіть знати не хочу. Не зраджу його, бо я не зрадник”.

„Смішак”, — відіззався цей самий голос, що перше.

„Смішак?” — кинувся Босаковський до нього. — „Виходи, я тобі покажу, який то я смішак!”

„Гадаєш, що хвіст під себе візьму, що твоїх вусів зжачнувся?”

„Виходи!” — повторив Босаковський і шаблю з похви добув.

Розступилися козаки, попід стінами стали і два клинки, як дві блискавиці майнули в повітрі. Ще раз, ще раз, ще раз... Гострий, пронизливий дзенькіт, такий любий для козацького вуха, засвистав тепер там, де перед хвилиною лу-

нали сварливі голоси. Ще раз, ще раз, ще... Босаковський, високий і худий, стояв випрямлений, як у церкві свічка і майже не поступався з місця. Ліву руку заложив за спину, праву зі шаблею витягнув перед себе і не водив нею, не напивав на противника, лиш кінцем клинка відбивав його удари. А противник, молодий і мало ще досвідчений козак, як дикий кіт прискакував до Босаковського. То присідав на одній нозі й кидався вперед, то знову подавався назад, щоб за хвилину повторити випад. Він чимраз більше горячився і заплювався, чимраз сильніше вдаряв об підлогу. Незабаром так утомився, що піт горохом сипався йому з лоба на брови і на вії. Сопів і постогнував та спльовував слину з потом змішану. А Босаковський прижмутив своє пивне око, а зеленим пильно стежив за кожним порухом супротивника, передбачуючи кожніський його удар. Аж нараз свою шаблю скорим рухом в оборот пустив. Засичала шабля Босаковського, як гадюка, зашипіла, як розпалене залізо в зимній воді, задзвеніла, замиттіла в счах, аж нараз з такою силою ворожу шаблю біля самої рукоятки рубнула, що клинок тільки дзвягнув, зойкнув, свиснув і поскакав по дильованій долівці.

„Ну, так...” — сказав Босаковський і з привички шаблю полою свого лосевого каптана обтер. — „Та-ак!” і погладив її пестливо.

А його противник здивований і ніби перестрашений тим, що сталося, стояв посеред коршми з роззявленою губою й вибалушеними очима. Лівою рукою обтирав піт з чола, а в правій все ще тримав відтятую рукоятку. Рука його дрижала, як у столітнього старця.

„Але ж бо бе, — бубонів, — чорти б йому на Великдень приснилися, але ж бо бе!”

„Дякуй Богові Милссерному, що голова не відлетіла. Та ж це такий рубач, що одним махом розфалатав би чоловіка на двоє”.

„Бувало й таке, бувало, чому б то ні!” — притакував Босаковський, завішуючи вус на ліве ухо.

„Молодець Босаковський!” — хвалили його ті, що ще так недавно насміхалися з нього. А старші казали: „От так тій малечі й треба. Нехай знають, як старших шанувати”.

І пхалися до Босаковського, обнімали його й кріпко

стискали, приговорюючи: „Не шляхтич ти, брате, а козак, справжній козак!”

Цікавилися його шаблею. Та він її не радо з рук давав, бо дівчини й шаблі з рук не дається. „Перед цєю шаблею, — говорив — раз цілий чамбул татарський утікав, як заяці втікали, як перепуджені вівці, щоб я потурчився, коли брешу”.

„Вірино, вірино тобі, Босаковський” — і кожний хотів з ним чоломкнутися чаркою, щоб запити двобій. — „Йдіть геть!” — обганявся від них Босаковський, як від мух. — „Не вже ж це був двобій? От іграшка звичайна. Треба вам було бачити, як я раз з Калиновським на шаблі счіпився, то був герць! Сам покійний гетьман казав, що ще такого не бачив, а знаєте, який він був мистець на шаблю. Обіймив мене і пригорнув до серця, — до нині чую, ніби мене медвідь пригортає до себе”.

Нараз Телепа і Журбу за столом побачив. „А ви ще, панове, тут? Бери, сотнику, гостя та веди у свій двір, він здоровий, йому спочить пора”.

„Добре, товаришу, кажеш, Журбі на спочинок пора”, — відповів Телеп, розпрощалися з товариством і вийшли оба з Журбою.

Босаковський відітхнув. А то він боявся, щоб до гіршого не дійшло. Своїм двобоєм втихомирив розсварених козаків, бо знав що нема в них нічого цікавішого над шаблю.

Босаковський славився мистцем у бою на шаблі. Тільки ніхто не надіявся, що він і про поважні справи також так само мітко балакати вміє. Тому то здивовано дивилися на нього. Дотепер бачили в нім шляхтича-брехуна, що любить випити й пожартувати, аж тут гляди, цей чоловік і політику близько до свого серця приймає, долею України турбується. Диво одно!

„Простіть, панове, що я може й непотрібно бився”, — почав. — „Але така вже моя вдача, що за правдою тягну. Через те я нині тільки Босаковський, тоді, як другі пірначі тримають.

Хтось підсміхнувся у голос. Босаковський глянув у той бік. — „А може ще хто — спитав — зі мною забавитися хоче? Я готовий!”

Але охотника не було.

Босаковський насунув вилинялу шапку. — „Га, якщо ні, так бувайте здорові!”

„Іди здоров!” — відповіли йому. — „Але до Виговського ми всетаки не підемо. Йди сам!” — озвався якийсь голос.

Босаковський згідливо подивився на нього, похитав головою і вийшов.

II.

Босаковський вийшов від шинкарки сумний, як осіння ніч. Те, що розказував козак Журба, який приїхав до сотні з наказами від гетьманської канцелярії, було прямо жахливе.

Босаковський знав, що від смерти старого Хмеля спокою в Україні нема, але щоби вже аж до такого безголов'я дійшло, того він ніяк не сподівався. Хоч до їхнього сотенного, глухого городка доходили всілякі погані вістки, то Босаковський одним ухом пускав їх, а другим випускав, знаючи, що „стогуба фама” брехлива, як київська сидюха. Але Журбі він вірив, бо Журба ніколи не брехав. А від того, що розказував Журба, кров стиналася в жилах... Богданова будівля, здвигнена такими жертвами й зусиллями народу, залиться. Україна в огні і крові. Хорий і слабовольний Юрась став іграшкою у руках людей злих, ласих на гріш і владу. Його дорадником хитрий Брюховецький, колишній чура старого гетьмана Богдана. Він бунтує Січ, яку збунтувати не важко, бо там народ неспокійний і до війни скорий. Сірко, лицар, якого пошукати, але голова неполітична, його підштовхнути легко. Піде і таку зазеруху счинить, якої не заспокоїть ніхто. Родина старого Хмеля розсварена. Богданові скарби і найцінніший із них, гетьманська булава, стали кісткою незгоди. Богданів шурин, а Юрасів дядько, Василь Золотаренко, буцім то тих скарбів боронить, не відаючи, що не Україні, а її ворогам добру службу робить, бо вони аж руки зтирають, дивлячись, як Україна кервавиться у домашній війні. Протопоп Филимонов, як чорт, одних на других троюдить. То Золотаренкові, то Цицюрі обіцяє булаву, щоб тільки не була вона в руках Виговського, бо Виговський хоче Україну зробити незалежною державою. Ах, той Цицюра! Чи можна собі гіршого чоловіка уявити? Найзнатніших переяславських козаків і міщан, Северина Забуського, Сулимів, Лободів і Холодних до себе на квартиру закликав,

намовляючи їх, щоб зраджували Вигівського, а як вони на такий каїнський вчинок не погоджувалися, то вбивав їх по одному... „Всяке у нас бувало, але такого ще не було!”

Босаковський сплюнув і шаблю долонею стиснув. „Ах, щоби я його у вузькій вулиці допав! Дав би я котюзі по за-слузі. Не посилав би він більше гінців до Трубецького, що в Переяславі нема вже ворогів царських. Боже ти мій! Який то хабуз на нашій буйній землі виростає!”

Потонулий у таких сумних думках, не дивився під ноги і не дбав, що раз-у-раз попадав у калюжі розкислого, осіннього болота. Вітер вив, як тічня голодних вовків, хотів Босаковського з ніг повалити, хотів йому стару боброву шапку з голови здерти. Але, що там вітер, що буря, що дощ. супроти тієї заверухи, яка лютувала в його розбурханій голові!

Цицюра! Що він у Ніжині зробив! Пять хоругвів щонайкращого гетьманського війська вночі, у сні, як баранів перерізував, не питаючись, чи свій, чи наємний, чужинець. Це ж жах! Це ж каїнський вчинок! І такий Каїн мав би гетьманом бути? Ніколи! Хіба б Бога на небі не було.

Так ішов Босаковський на свій хутір, а жахливі новини, привезені Журбою, летіли за ним, як круки. Мозок йому клювали і шматували серце, як орел Прометееві утробу.

„З Ніженя прокляті цицюрівці по других гóродах пішли, де гетьманські затяжні хоругви стояли, і скрізь те саме чинили. До них приставала чернь, бо на те вона й чернь. Юрія Немирича, реймента з затяжних військ гетьманських, під Світильневом, між Биховом, а Кобищею, допали і... сплячого на шаблях рознесли, за шматки порубали, чоловіка вченого, хороброго і достойного, одного з тих, що могли Україну звести на ясні зорі та на тихі води...”

„На шаблях рознесли...” — повторив Босаковський і став.

„Най з Богом спочиває” — промовив і перехристився.

Мимохить очі на небо підвів.

Ніч була темна, тільки десь далеко-далеко мерехтіла заграва.

„Двір якийсь палять” — погадав собі Босаковський. „Ріжуться і мордують, чорти б їх різали в пеклі та мордували. Це вони так Україну будують...”

З гадки не сховався йому Переяслав, Ніжень і той нещасливий Світильнів. „Собаки! Такого чоловіка вбили!”

З болотнистого шляху на стерню повернув, прямуючи до хутора, де собі квартиру наймав.

Заяць вихопився зпід ніг. „Тю, тю, дурний! Чого боїшся? Я тобі кривди не зроблю. Досить між людьми тої кривди. І”

Став і вдивлявся в заграву. То меркла, то знову займалася, ніби земля кровю на небо плювала... „Який народ! Тут тільки божевільним будь, або дурного вдавай, а розуму показувать не смій, бо вбють. Маеш бути такий дурний, як усі. Це їх рівність”. Досвідчив це на собі. Сотенні товариші любили його, збіднілого шляхтича, за жарти, побрехеньки й вигадки всілякі, до правди неподібні, але скільки разів починав поважну розмову, скільки разів пробував промовити їм до серця і до розуму, сміялися, або счиняли бешкет. „Який народ!”

Хтось доганяв його.

Втікати?

Ні!

Повернувся і вхопив за шаблю.

Козак на коні наближався.

„Ти хто?”

Козак зіскочив з коня: „Свій, пане Босаковський, свій”.

„Я тобі не пан, а товариш, такий самий козак, як і ти, хоч і шляхтич”.

Босаковський випрямився і вус на ліве ухо завісив. Пізнав козака, що з Журбою приїхав. Молодий був і гарний, як намальований.

Ввесь час у коршмі біля Босаковського коло вікна сидів; не пив і не сварився, лиш слухав і мовчав. Очі йому смутком, як плівкою зайшли.

„А що там?” — спитав Босаковський, думаючи, що Журба цього парубка з якимсь ділом до нього присилає.

„Нічого, пане”.

„Товаришу...”

„Нічого, пане товаришу. Може би ви мене переночували?”

„Переночувати? А чому б то ні. Можна. Підемо. А як тебе, братчику, звати?”

„На ім'я мені Борис”.

„Гарне ім'я. А прізвище як?”

„Круками нас люди прозивають”.

„Також дурні. Такий гарний хлопець і — Крук. Так ти не журись. З Крука ще може зробитися Круковський”.

„Я не дбаю”.

„То зле. Імя — велика річ. От дивь, козаки мене Босим прозвали, а на ділі, то я Босаковський”.

Наближались до хутора. Почули шум дерев і хриплий лай собак. Хутір був незеличкий і мабуть небагатий.

„Це моя резиденція” — промовив Босаковський і зітхнув: „Ой не так то колись, братчику, мешкали ми, не так. Мав я біля Прилук замочок не шпетний: рови, палісади, башти, зводжений міст, усе як годиться. Ще й на вежі годинник видзвонював години. Німецькі майстри будували. Не віриш?”

„А чому б то мені не вірити, пане?”

„Товаришу, кажи!”

„Чому б мені не вірити, пане-товаришу?”

„Усе війна забрала. І тепер я комірником живу. Але не нарікаю. Хоч покарбований, як у карбового ціпок, а всеж таки, славити Бога, не каліка. Живу якось і прийде час, що прежнього добра таки добюся. Тоді й про тебе не забуду. Бо ти мені подобався, хлопче”.

Борис йому до колін поклонився.

Собаки до воріт скакали. Босаковський гукав:

„Бровко, Варта, Чухрій! Дурні собачки, дурні, не пізнали мене!”

Пси ласилися до Босаковського й обнюхували Борисого коня.

„Бачиш — говорив Босаковський — звірина куди краща від людей. Гетьманської стайні кінь і хуторянські собаки та не кусаються. А люди? Так, Бровку, так: не кусай цього коня, бо він гість, а до того ще й копнути може”, — додав впроваджуючи коня до стайні.

Борис розкульбачив його і за драбини закинув хуторянського сіна.

„Гарний кінь — почав Босаковський. — А чий він, твій, чи гетьманський?”

„Мій. Від батька дістав”.

„Добра то річ батько. Мій мені також такого коня дав був, як я перший раз на війну їхав, що хоч малюй. То ж то кінь був! Не така хабета, як оцей, теперішній”.

„І що?”

„Заїздив я його, до дівчини на любов розмову кожної ночі миль кілька поспішаючи. Підпалив, одним словом — заїздив. Гей, коли б то цей розум зпереду мати, що ззаду!... Ну, ходім!”

Увійшли в якусь комірчину погану, з тапчаном, замість постелі і зі скринєю, замість стола.

„Розгостись!” — промовив Босаковський і засвітив канделябр.

Борис глянув по хаті. Бідність така, що гірша й не може бути. Лиш образ якийсь і вишиваний ручник.

„За цей образ — хвалився Босаковський — мені хутір давали. Це дуже дорогоцінна ікона. Сам св. Лука її малював. А ручничок донечка господині вишивала. Ангел — не дівчинка. Побачиш її завтра. І господинька нічого собі. Загалом гарно тут мені живеться. Одно слово — райок. Інакше я тут не сидів би, бо Босаковського ще на добру квартиру стати”.

„А вже ж”, — притакнув Борис, а в душі погадав собі: „От щасливий чоловік. Що йому біда зробить, коли він уявою багатий?”

Хутір спав. Тільки пси по подвір'ю вганяли. Доріжкою, попри ворота якийсь п'яний ішов і з піснею бився. Хотів її співати, а вона не давалась. Пісня від п'яного втікала.

„А може ти голодний, кажи!” — почав Босаковський. — Теплої страви не маю, але сало і горівка знайдеться”.

Сало було чутке і нечищена горівка. Але випили й закусили. Навіть зі смаком, бо голодні.

„Не так то їлося колись, — виправдувався Босаковський. — Медвежі лапи, фазани, марципани, а малмазія лилась. То малмазія, то угорське, то грецьке. Але скажу тобі, що нема, як сало, сухарі й горівка. Чим простіша страва, тим вона для здоров'я краща... Але може би нам спати пора?”

Полягали. Босаковський розкинувся горілиць на тапчані, а Борис біля нього на землі простягнувся, на бурці.

Глуха, осіння ніч у маленьке вікно зі скляними облонокми заглядала. Десь далеко багрився виднокруг і кришталі відблиски на стінах. то з'являлися, то гасли.

„Все ще горить...” — завважав Босаковський. — „І Бог зна, коли згасне! Велику пожежу розпалили. І погадати лише, що ми тут лежимо собі спокійно та балакаємо, а там,

десь людей мордують, жах! Не люди це, а Іроди окаянні!... Ой, чому ж то я пірнач не прийняв?"

„То вам пірнач давали?"

„І не раз. Та я не поспішався. Гадав собі, прийде війна і тоді то, ти, Босаковський, замість лицарської слави добувати, полком своїм турбуйся. А нині жалую".

„Чого?"

„Як то чого? Пірнач. Зібрав би був своїх полчан, чоловік тисяч десять, коли не більш, та показав би тим виплодкам гемонським, що таке воєнне діло, що послух і вірна служба гетьманові та Україні. Провчив би я тих горлаїв широкомордих, тих киндюхів ненасичених, тих бешкетників безглуздох, тих паліїв та горлорізів анатемських, ой, провчив би я їх!"

Вже не говорив, а кричав на весь хутір, що аж пси позбігалися під вікно та познімавшися на задні лаби, заглядали крізь шиби, що воно там таке.

Аж нараз голос Босаковського змяк і злагіднів. Буцим парубок до дівчини став промовляти:

„Бо що це за край, що це за край та наша Україна! І ширина й краса й багатство. Не край, а Божий рай. Навіть працювати не дуже треба, бо земля буйна й плодюча. Лиш ладу, ладу їй треба і твердої руки, щоб кожний своє діло робив. Руки з гострим мечем, на ворогів і на затійників власних. І пройшло б яких двадцять літ, і тоді, як би ти глянув на ті лани широкополі, на степи буйнотраві, на села мальовані та на ті городи багаті, — Боже, Боже, ти мій!... А вони ріжуться, окаянні!"

Не зітхнув, а застогнав, якби йому хто ніж вгавив у груди.

„Але ми спім", — сказав і повернувся до стіни, щоб не дивитися в те вікно, що кєрвавилося луною.

„Спім!" — відповів йому Борис.

Але оба не спали.

Борисові Маруся Богатківна з голови не сходила, бо любив її більш душі своєї. Від старої гетьманихи до полковниці Нечаєвої з дорученнями поїхала і не вертається. Пропала. Вже третій місяць шукає її Борис, та навіть на слід не попадає. Нема тай нема! Може її харцизи перейняли, а може в сутичці марно зі світа зійшла, — мало собі рук з розпуки не гриз. А Босаковський, збентежений поганими вістками

козака Журби, схвилювався, як спокійний ставок, у який знечевя каменюку жбурнули. Все життя перед ним пробігало. І молодість у бідненькім шляхоцькім двірку, де багато дітей, а мало майна і служби по великих панських дворах, де бідного шляхецького сина за помело не мали і літа, пережиті на Січі і воєнні походи та пригоди під булавою старого Хмеля і побут у Чигирині. Не дурний, з товариською огладою, дотепний і заслужений шляхтич-козак на гетьманських покоях бував. Другий на його місці був би пригадав про свої заслуги, а він про себе навіть словечком ніколи не писнув. Зате гетьманових дітей, „о таких маленьких”, з цілої душі полюбив, зокрема молодшу донечку, Олену-Степаніду. А вона також „смішного Валька” полюбила. Боже ти мій „смішного!” І чому якраз смішного? За те, що хотів її своїми веселими оповіданнями розсмішити, та не міг? Казав би ти: тая дівчина сміятися не вміє. „А він її... ні, ні” і Босаковський не смів докінчити тієї гадки... А потім старша донька гетьмана пішла за Данила Виговського а молодша за Нечая. А тепер обі нещасливі. Юрась на них іде. Рідний брат Юрась, той самий, що вони його так любили і доглядали в недузі. „Боже, Боже ти мій!”

Борис якраз став сплющувати повіки, коли Босаковський кинувся як у сітці щупак. і сів на тапчані. „Горить!” — скрикнув несамовитим голосом, — „все ще горить. І коли вони вгасять тую пожежу!?”

„Ви не спите?” — поспитав Борис.

„Не можу, братчику, вснути. А ти?”

„І мене сон не береться.”

Босаковський заспівав голосом, якого б ніхто по нім не сподівався:

Ані їсться, ані спиться,
Ні сон мене не бере,
Пішов би я до дівчини,
Та не знаю, де живе.

„А може ти також таку дівчину маєш, що не знаєш, де вона живе?”

Борис видивився на Босаковського. „А ви звідки знаєте, батьку?”

„Товаришу мені кажи, бо я ще парубок” — всміхнувся. „Звідки я знаю? Любови, хлопе, не скриєш. Вона тобі з серця крізь очі визирає. Гадаєш, що я не любив?... Розкажуй!”

„А ви не хочете спати?”

„Як схочу, то й засну.”

„Не знаю, з чого починати”.

„З того, на чім Журба у коршмі скінчив.”

„Журба не хотів вам усього казати.”

„А хіба ж там ще що гірше сталось?”

„Усього й на воловій шкірі не списав би.”

„Так кажи. Але перше закуримо собі. Лиш, будь ласка, відхили трохи двері, бо тютюн у мене гострий, турецький”.

Тютюн був не турецький, а диявольський. Гриз очі гірше від хрину і цибулі вкупі. Але Босаковський хвалив його. „Правда, що смачний? Навіть султан кращого не курить. Розкажуй”.

І Борис почав: „Так тоді Журба про Тетеру забув”.

„Про Павла?”

„Егеж. Тетера, як знаєте, за жінку мав Виговського рідну сестру, але вона померла і, як часто тоді буває, швагри за посаг посварилися. Пан гетьман Виговський і Павло Тетера з приятелів ворогами стали, — смертельними.”

„Аж так?”

„Кажу вам. Тетера гетьмана тепер в ложці води втопив би. Обмотує його, як павук муху”.

„А ти звідки знаєш?”

„Я покоєвим у пані гетьманихи служив”.

„У якої?”

„Та у Виговської”.

„Ага. Розумію. Так що?”

„Так Тетера тепер у Беневського перше слово тримає, а від Беневського до Хмельницьких скаче, переговорює з Юрасем, мабуть хоче його знов до Польщі прихилити”.

„Що ти кажеш? Себто хоче висадити гетьмана з сідла, щоби згодом самому в нього сісти?”

„Боюсь, що воно так. Тетера Беневського за свата собі попросив. Як оженився з якою великою панею, то плечі матиме”.

„Не гадаю, щоб велика паня за нього пішла, бо хто таке Павло Іванович Тетера? Колишній реєнт канцелярії гродського суду у Володимирі, а потім агент у пана Стемпковського, юрист і крутий у його не дуже чистих ділах. Буцім то я не знаю Тетери! Не одну висушили пляшку”.

„То було колись, а нині він парсуна. Індигенат дістав,

надавали йому маєтків, Києвець і другі. Та ще купив він від Кисілихи Гощу і будується там. Він уже не полковник, а підляський підचाший і секретар його милости короля. От хто тепер Тетера!”

„Справді, такому то і в голові легко перевернутися може. Ще трохи й забажає булави і титулу князя. Та вже ж Польща Виговському його заслуги забуде?”

„Які?”

„А Гадяцький пакт”.

„А ви не знаєте, як з тим пактом було? Таже він на волоску висів цей пакт, бо козацькі депутати домагалися удільного князівства і то не на трьох наших воевідствах, а й на других. На всіх. А пани не давали. Тоді то й гукнув Павло Тетера: „Погодімся, молодці з Ляхами! Будемо більше мати. Покірне теля дві корови ссе!” Тим він і переконав козаків. »От той всю правду сказав«, — закричали і підписали Гадяцький пакт”.

„Так воно, так” — похитав головою Босаковський. — Значить, з паном гетьманом Виговським погано”.

„Ще й як!”

„Багато він ворогів має”.

„І яких! От першого Золотаренка возьмім. Це рідний брат третьої жінки покійного Богдана. На маєтки, що їх Богдан лишив, Золотаренко дивився, як на власність родини Хмельницьких, до якої і себе причисляв. А тут Виговський добув з Богданового скарбу мішок талярів і витратив їх на своє затяжне військо. Того йому Золотаренко ніколи не простить. І так кождий із гетьманових супротивників якийсь свій власний порахунок з ним має”.

„Привата значить, привата” — зітхнув Босаковський, — чорт би їх побрав. А ми гетьманові поможемо „pro publico bono”, що? Ні?”

„І я собі так само гадаю і тому попросився до вас на нічліг, щоб перебалакати з вами. Ви старші, досвідніші, — приймете мене під свою руку?”

„Ходи, най тебе до свого серця пригорну!” — радісно скрикнув Босий і пригорнув Бориса так кріпко, що йому аж кості затріщали.

„Ти мені з місця подобався, хлопче. Гадаю, що виведу тебе в люди. А як заслужишся, то за свого прийму, шляхтичем станеш”.

„Байдуже мені”.

„Не кажи так, голубе, не кажи! Все таки що шляхтич, то шляхтич... Та це пісня майбутности, а тепер ти мені далі розкажуй. Чи не чув ти що про Богданових доньок, про Катрю Виговську й Олену Нечаїху? Де вони тепер і чи безпечні?”

„Не знаю де: в Смілій, у Бихові, в Лисянці, чи в Чигирині?”

„На Смілу й Лисянку Золотаренко наступає, на Бихів мабуть уже царські ратники наступають, а на Чигирин кажуть, Брюховецький іде?”

„Такі жінки! Такого батька доньки і в небезпеці тепер!”...

Босаковський за голову вхопився і заголосив: „Чи сподівався ти, покійний гетьмане, що колись у нас таке пекло настане! Брат на сестер іде, свої на своїх наступають, жеруться як пси. А бодай би їх ясні громи побили, усіх тих Тетер і Цицюр і як ще там ті анатемські сини звуться. І чому ж то я пірлача не прийняв! Скликав би тепер своїх полчан тисяч двадцять як не більше, і розігнав би оцю тічню на чотири вітри, на локшину потяв би!”

Він знову так сердито гукав, що всіх собак стрівожив. А коли першу злість з серця зігнав, то знов став приговорювати голосом мягким і сердечним: „Катре й Олесю, квітоньки мої розкішні. Як на херувимів у церкві дивився я на вас. Як на тих шестикрильців!... Катря весела була і моторна, все щось цікавого вміла сказати, чужих послів розумом своїм дивувала, а Олена мов крізь серпанок, із туги тканий, дивилася на світ. І за що ж вас доля тепер так тяжко карає? Або хоч би Виговську візьмім. Невже ж у цілій нашій Україні була гарніша молодиця? Гідність і достойність одна!... А нині що? Всі вони у небезпеці, перед Іванцем Брюховецьким, перед Цицурою проклятим і Тетерою поганим, перед невдахою братом, Юрасем — чи видав хто, чи чував хто таке?”

Відсапнув і тоді:

„А що ж гетьман на те?”

„Який гетьман? — спитав Борис.

„Як то, який?” — грізно гукнув Босаковський.

„Бо є їх тепер кількох” — виправдувався Борис.

„Я лиш одного знаю, — розумієш? — І більше знати не хочу. Про гетьмана Івана Виговського мені кажи!”

Борис голову похнюпив і мовчав.

„Чуєш? Кажи, що Виговський на те?” — наставляв Босаковський.

„Не знаю, як вам маю казати”.

„Правду кажи”.

„Правда страшна”.

„Кажи — говорять тобі!”

І Борис став розказувати, як то цицюрівці, перерізавши виговців у Переяславі та в Ніжені, скрізь по містах стали підіймати темний народ на панів та старшин, навіть на купців і міщан, називаючи їх дерунами й кровопійцями.

„І тоді...” — почав Борис, але замнявся. Щось його буцім за горло здавило.

„Що, тоді?” — гукнув на нього Босаковський.

„І тоді й на Чигирин прийшла черга. Одної ночі залунали крики: »Бийте прислужників панських!« Счинилася тривога і...”

„І що?”

„І тоді гетьман серед ночі — опівночі в одній тільки сукмані, допав коня і сам один, навіть без чури, у...тік”.

„Гетьман утік?!” — зверещав Босаковський. — „Ти брешеш, хлопе, ти брешеш! Не може бути, щоб гетьман залишив свою резиденцію і булаву й жінку й втікав! Кажи, що ти брешеш, ну, кажи, що ти брешеш, кажи!”

Вже не кричав і не сердився, а просив, як дитина:

„Кажи, що брешеш, кажи!”

Жадібно й тривожно вдивлявся в очі Бориса, буцім у тих очах було його спасення.

Але Борис мовчав. Хоч як жаль було йому Босаковського, не міг заперечувати правди.

Босаковський повалився горілиць на постіль.

„Гетьман у-тік”, — простогнав і закрив очі руками.

На шибках рудий відблиск луни бився з рожевою загравною сходячого сонця.

„Гетьман у-тік!...”

Нараз Босаковський зірвався на рівні ноги.—„Ідемо!”— гукнув, стягаючи ремінь. — „Ідемо негайно! Не будемо ж без діла сидіти, тоді, як ворог руйнує наш край. А хоч би мені прийшлося одному його боронити, то боронитиму до останньої каплі крові. Ідемо!”

III.

„Ікони не візьму — приговорював, збираючись. — Святош, святого Луки діло. Хто його зна, може доведеться й таке робить, що краще, щоб не бачила Пречиста. Звичайно — війна. У хазяйки залишу. Одяг також. А з білля лиш сорочку на зміну візьму, бо ще замножиться „піхота“, а я піхоти на очі не люблю”.

Нараз щось собі пригадав: „Ось і забув”.

„Що?”

„Що я безгрішний. Себто, — маю гроші, та не при собі. Одному ігуменові в монастирі довірив. Є того спорий гаманець дукатів і таларів. Та нам цей монастир не по дорозі. Що тут робить? Хіба свій каптан продам. В цілій сотні такого нема. Телеп зараз купить, як лиш писну. Славна штука”.

А цей каптан може колись і був гарний, так тепер він ледви купи тримався. Порубаний був і позшиваний від гори до долини. Тільки й слави, що колись з лосевої шкіри вшитий.

Борис хотів питатися, у чім Босаковський поїде, як каптан продасть, але жаль зробилося добросердного хвалька.

„Не журіться”, — потішав його, — „Я гроші маю”. — І потелепав гаманцем.

Босаковському засвітилися очі:

„Золото! Щоб я потурчився, коли це не золото! А ти що? Може де жида зарізав?”

„Нікого я на совісти не маю. З хати дістав, а гетьманиха теж не скупа... Я не пю і не гуляю, гріш не втікає від мене”.

„Що не пеш, то тим ти не журися. Виручу тебе, а загуляти також можу. Ти, значить, маєш гроші, а я голову на карку, так тоді якось ми собі дамо раду”.

„Голова добра річ”.

„Добра, лише треба її мати”.

„А щастя ще краще”.

„Щастя нема. Лише щасливі люди бувають. І то на хвилинку, здебільшого тоді, як навіть не знають, що вони щасливі. Щастя у споминах, мій сину, знаю, бо й сам колись був таким щасливцем... колись”.

За той час хазяйка сніданок зготувала. — „Мироносице ти моя!” — приговорював до неї Босаковський. — „Коли ж ти нам такого добра наварила? Мабуть донечка помагала. Славна донця. Я їй за те з війни гостинця привезу, намистечко й дуката, а може ще й козака в додатку. Тільки не цього” — показував пальцем на Бориса — „на цього, донцю ти не дивись, бо він уже дівчину має. Каже, що найкращу у світі, та я не вірю, бо кращої від тебе нема й не може бути”.

Молов язиком, щоб заглушити жаль. Привик був до добрих жінок і тепер важко було йому розставатися з ними.

„А не плачте за мною,” — казав — „бо нема за чим. От, старий хрін. Був кінь та зїздився. Вернуся до вас за день, за два, за неділь чотири, якщо мене не вб'ють, або гетьманом не зроблять, бо тепер одно від другого близько”.

Приговорюючи, снідав. Борис не міг надивитися, куди він стільки страви дівав. Босаковський помітив його думки.

„У дорогу голодним не пускайся, бо в дорозі всяко буває. Попадеш на добрих людей — погостять, попадеш на поганих, нічого не дадуть. Харчуйся, синоньку, бо на те мама й донця наготовили нам такого добра, щоби ми його зїли”.

Наситившись доволі, встав, вуса хустиною обтер і перехристився. — „Дякуючи Богові милосерному і вам, пані матко, покріпилися ми несогірше. Стала душа на мірі. А тепер, кому в дорогу, тому й час!”

Коні осідлані чекали.

Хазяйка взяла коня Босаковського, а донця Борисового й вивели їх не за ворота, а геть далеко на роздоріжжя. Тут розпрощалися. Босаковський поцілував хазяйку в руку, а вона поблагословила його на дорогу. Борис пішов за його приміром. Обидва скочили на коні.

„Не поминайте злом!” — гукнули.

„І ви нас також!” — відповіли мама й доня, витираючи рукавами сльози.

Поїхали, а як опинилися на горбку, то озирнулися.

З хутора лиш верхи дерев майоріли й торчав димар.
Білі голуби над стріхою літали.

Так літали над хутором думки Босаковського. Бідненько жилося тут йому, але по людськи, по християнськи. Ніодної сварки, ніодного поганого слова не чув тут. У горіді, в соймі всіляко бувало, а тут дві добрі душі на нього ждали. І потішили й розважили, як коли треба було. Звичайні собі люди, навіть не шляхтичі, а такі добрі.

Зняв шапку й зітхнув.

„Ідьмо!” — і торкнув острогами коня.

Болото під копитами хлюпотіло. Небо трохи випогджувалося. Поранній вітрець змів з нього хмарки. Тоді й сонце всміхалося до наших їздців і на хвилину розяснювався широкий краєвид. На хвилину, бо хмари знову табуном звідкілясь надбігли і знову ставало сумно на світі.

Лани й поля здебільша пусто стояли. Війна відтягнула від них рільника, рік випав неврожайний, а до того й зерна на засів бракувало.

Народ убожив і дичавіла земля. Тільки хопта буяла й бурян виростав у хлопа. Шелестів за подувом осіннього вітру, ніби питався наших вершників, куди вони їдуть і що?

„Доборолись!” — процідив крізь зуби Босаковський. — „Бач, якого натворили песиголовці!”

Коні жадібно втягали в ніздря поранкове повітря. Форкали.

„Будуть нам раді”, — завважив Борис.

„Не знати, хто: люди, чи круки?” — відповів Босаковський.

І далі їхали, пильно розглядаючися навкруги. Цілі хмари гайвороння всякої породи летіли на південний схід. Ніби велитенські чорні хоругви маяли з вітрами. „Кра, кра, кра!” Казав би ти, що там десь далеко перед тобою правлять якісь великі похорони.

Борисові на цей вид серце стиснулося в грудях. Пригадав собі Марусю. Чи жива вона, небога, і яке її життя? Хотів поділитися своєю журою з Босаковським, але побачив, що й він потопав у невеселих думках, і дав спокій.

Коло полудня зупинили коней. Пустили їх на пашу, а самі на пригірку сіли. Борис добув харчі, що їх дала їм на дорогу хазяйка, перекусили й випили по чарці. Босаков-

ський сумно подивився на пляшку. „Малá!” — промовив і похитав головою. — „І не пив би я тієї браги, коли б не жура. А так випеш і забудеш про горе. А ти другої чарки не пий. Молодий, маєш ще час. Може знайдеш свою Марусю, заживете щасливо, а тоді й горілки не треба”.

Випивши закурили, але люлькi набили не тютюном Босаковського, лиш Борисовим, бо Борис жартував, що тютюн Босаковського такий міцний, що його вороги на мило зачули б та наскочили би на них. „Не обиджай мого тютюну, хлопче, — боронився Босаковський, — кращого і сам султан не курить”.

„А невже ж султан курить?”

„Питаєш? Ще й горілку дудлить, хоча пророк їм забороняє. Від нашого брата навчився. Ще трохи і навчатися битися зі собою, як ми... коли б скорше!” — І сплюнув. — „Кара Божа з отими бісурманами. Жити нам не дають. А це ж пособники наші. Пособлять і в заплату беруть ясир... І без них зле і з ними ще поганіше”.

„А пощо ж покійний гетьман кликав їх на підмогу?” — спитав Борис.

„Пощо? Бо, як свої непевні, то треба кликати чужих. І Виговський десять тисяч наємного війська тримає, щоб оборонитися від усяких Цицюр. Безталанний народ ми! Не знаю, чи є нещасливіший на світі”.

І знову до пляшки заглянув.

„Дно видно. У найближчій коршмі треба буде купити. А з татарами, брате, то так. Як побачиш його, то бий, бо або ти, або він, *tertium non datur*. Правду сказати, то я їх і не дуже то й боюся. Раз дві татарські голови від одного маху, як маківки зшибнув. А все ж таки навіть я колись на рівного собі попасти можу. І що тоді? Сам скажи, що тоді? Не хотів би я тебе сиротою залишати”.

Борис не перебивав. Терпеливо слухав шляхтича-чванька.

„А куди ми тепер їдемо?” — спитався.

„До Бихова ні, бо не гадаю, щоби Нечай з глуздів зсунувся і свою дружину в Бихові тримав, знаючи, що на нього вороги йдуть. А раз там нема Нечайхи, то й твоєї Марусі нема що в тім городі шукати. На Білгород та на Білу Церкву звернемо, а звідти будемо пробиватися до Сміли й Чигирина”.

„А пробемося?”

„Як Бог дозволить. Гроші ти маєш, а я розуму не підучити. От і тепер: бачиш отам село?”

„Бачу”.

„І мабуть поїхав би туди?”

„А чому б не їхати?”

„Бо небезпечно. Воно в димах”.

„Може діти, граючись, підпалили”.

„Дурний ти. Тепер нема „може”, ані „мабуть”, тепер є „так”, або „ні”. Тепер краще на хутір поступати, ніж у село”.

„А на хуторі пси”.

„Чоловіка ти бійся, сину, а не пса, — такі часи”.

Понаховстували коні й поїхали полями й пустарями, здалеку оминаючи села. Людей не стрічали, хіба дітвору, що пасла товар. Втікали перед вершниками, а як ті поїхали, то вигукували за ними:

„Козак — душа правдивая, сорочки не має, коли не пє, то воші бє, а все не гуляє”.

„А щоби вони вас з ухами зіли, засмітки погані!” — побажав їм Босаковський. — „Бач, як малеча зникчємніла. Вирросло то без батьків, як пустоцвіт і пошани для старших не має”.

Попадалися й діти-прошаки. Бігли за кіньми, мало не чіпалися хвостів. А як Борис кинув якому гріш, то цей замість подяки кричав: „Козак, козак, та чупер не так!”, — коли не щось гірше.

„Ще ніколи чернь не виявляла такої люті до козаків, як тепер”, — журився Босаковський. — „Кожний чорняк хотів би бути козаком, а кожний козак шляхтичем. Хто ж тоді буде свині пасти?”

Зіхали у яр, щоб людям з очей зійти. Босаковський казав Борисові пістоль наготові тримати, а сам він більше на шаблю покладався, ніж на пістоль. Куля хибить, а шабля ні.

Іхали з пів години, аж якогось діда стрінули. Драна свитина, торби наперехрест, зпід поли визирає бандура. Ще не дуже й старий, але на одно око не бачить.

„А звідкіля, діду йдете? — гукнув Босаковський.

„Звідтіля, куди ви їдете”.

„А ти куди?”

„Перед людськими гріхами втікаю”.

„А дуже там грішать?”

„Кров по кістки”.

„Розумію. А давно ти, діду, носиш свої торби?”

Дід роззявив рота.

„Чому питаєте?”

„Бо тобі не торбї, а порошниці б носити. Ти такий дід, як я архиерей”.

„Тсс, брате, тсс!” — зашипів старий.

Босаковський руку з коня до нього простягнув:

„З якого полку?”

Старий назвав полк і сотню.

„Багато вас перебили?”

„Десятків кілька залишилося. Розбрелись ми, як ті куропки по полі. Я дідом пробиваюся, бандуристом”.

„А грати вмієш?”

„І думи співаю”.

„Слухає народ?”

„І хліба не жаліє, хоч хліб тепер дуже то дорогий у нас”.

„Гарно! Нам якраз такого й подавай. Підемо самотреть?”

„Двох їздців і один піший?”

„Мій небіж тобі свого коня покищо відступить, а там купимо тобі. Злізай, Борисе, розпростай трохи ноги. Ти молодий, пройтися не завадить”.

Дід нараз і на друге око прозрів.

IV.

Дід до якогось хутора провадив.

Хутір у балці ховався, у гайку, так що здалеку не було й видно. Як медвідь у гаврі сидів.

Що лиш, коли підіхали ближче, то побачили рів, якого й найкращий скакун не перескочить, та ще й напущений водою і частокіл дубовий з брамами, густо цвяхованими й хату з дебелих брусів з віконницями товстими.

Заки підіхали, Босаковський повернувся до діда:

„А як тебе, братчику, звати?”

„Антоном мене клич, а величай Помелом. А тебе?”

„Босим”.

„Босим?”

„Краще Босим жити, ніж Босаковським гнити. Ось які тепер часи”.

„Дійсно, погані часи, пане Босий”.

„Погані, добродію Помело, погані!”

„Одна потіха, що люди все на лихі часи нарікали”.

„Малá потіха”.

Дальші слова собаки заглушили. Побачивши чужих людей, такий вереск зняли, що просто пропадай!

Підіхавши під хутір, Помело й Босий позіскакували з коней, як молодці, а Борис побіг і шаблею загрожував до брами.

„А якийсь там біс?” — почувся голос зпоза брами.

„Не біс це, пане Уласе, а Помело з товаришами. Відчиняй!”

Гості увійшли на подвір'я, а конюх хотів забрати від них коні. Але сухоребрий вихопився йому з рук і побіг просто до стайні.

„Мудрий кінь!” — похвалив його Улас.

„Такий як його пан”, — усміхнувся Босаковський. — „Варт полковником бути, — між кіньми. Чесне слово...”

Улас попросив гостей до хати.

Ввійшли у світлицю з дубовими ослонами й з таким самим столом. Ослони прикриті налавниками, на столі турецький ковер. Зі світлиці дубові двері на чопак до боківки. Там видно широке ліжко під шкірою, дебели скриню, прикріплену залізними шинами до долівки й на стінах зброю.

Хутір невеликий та мабуть багатий.

Помело здивувався.

„У тебе знать не було ще непроханих гостей”.

„Стереженого Бог стереже”, — відповів Улас. — „Татари в наші сторони не забігають, а гільтайство мене боїться. За чарівника мзє мають. А мої чари, мабуть не потребує вам того казати, це досвід. Не ходжу по світі як сновиди, лиш помічаю, що бачу. В книзі життя читаю. Тому то я і погоду вмю вгадати й рани лікую, а вони кажуть, що я хованця тримаю. А мій хованець ось де” — і показав на голову.

„А не страшно тобі так на відшибі сидіти?” — питав його Босий.

Улас усміхнувся.

„Тепер, чим далше від людей, тим краще. А мені більше людей не треба, як маю. Сімох синів, невістка, дружина, челядь, ну й я”.

„Як синів сім, то доля усім” — притакнув Помело.

Улас рукою махнув.

„Мої сини так у долю впали, як сливки, щоб не казати в що. Старші порубані та постріляні зпід Конотопу вернулися, тільки наймолодший ще пороху не нюхав, хіба що на ловах”.

„А де ж вони?” — озирнувся по хаті Босаковський.

„Шукай вітру в полі. Промишляють, але під вечір позбігаються до хати, тоді то їх і побачиш. На війну тепер ще не годяться, але хати боронити можуть. Та ще я таку жінку маю, що й шаблі не треба, так вам язиком рубає. Не смійтеся, зараз почувете, яка вона”.

Сказавши це, вийшов на поріг і гукнув: „А де ти, стара?”

„Ти сам старий і твоя собака стара” — залящило в ушах, ніби хтось із мушкету стріляв. „Якщо і постаріюсь, то через тебе, бо ти їш мене, як вовк. Якщо ти добрий був би, то я ще й нині ходила би, як пава, бо кращої дівки на всю сотню не було, правда? А може ти забув, то я тобі пригадаю”.

„Та чого ти розкудкудакалася, як квочка, чого така недобра стала, як те зінське щеня?” — питався Улас.

Та замість відповіді щось задудоніло в садку, затупотіло і перед порогом появилася не стара ще жінка, висока і рум'яна, з такими палкими очима, що хоч іскри креша.

Нараз побачила гостей і стала ні в цих, ні в тих.

„А ти мені чому не сказав, що гостей дав Біг?”

„Бо хотів похвалитися тобою, чи там пак твоїм язиком. Вони ще такого з роду не бачили. Правда, панове?”

„Не знаємо, чия правда, пані матко, але позвольте звітатися з вами”, — відізався Босаковський і хотів поцілувати Устю в руку.

Але вона руку сховала поза плечі: „Дайте, най перше їх помию, бо з городу йду”, — сказала і побігла в пекарню.

„А що, не казав?” — усміхнувся Улас. „Жіночка, як перепілочка”.

А Помело поклепав його по рамені: „Біда тобі, воле, як тебе корова коле”.

„Правду сказати, то вона мене не так то дуже й коле. Вона в мене, як бджола, хоч і вжалить, так меду дасть”.

„Таких жінок нам тепер і треба”, — підкручував вуса Босаковський.

„А вже ж, що таких”, — хвалив свою Устю Улас. „Бо що варта тепер така, що то ні пава, ні гава”.

„Або, що ти її і сяк і так, а їй усе не так”

„Або, що хоч ізза нігтя виколупай, а дай; дай того, що нема”.

„Або, чи роби, чи ходи, а її догоди”.

„О, є всіляка жінота в нас в Україні” — кінчив Улас. „Є! Мало я того цвіту бачив на широкому світу! А вже найгірша, знаєте, така тонкослізка, що то за хлопцями скаче вам, як кізка... Моя Устя жінка чесна і вірна”.

„Але ти який?” — озвався той самий жіночий голос, чистий та дзвінкий, що й перше, — „чому не питаєш мене, який ти?”

„Мене хоч у черці стрижіть, хоч архимандритом ставте”.

„Нині, то ти архимандрит, але колись був архибандит”, — рубнула у відповідь Устя. Вона вже не лиш руки помила, але й причепурилась. Як полковниця у світлицю ввійшла.

„Вона в мене з панів”, — нашіптував Улас Босаков-

ському. — „Я її колись з панського дому пірвав. Тому така куслива”.

„Що він шепче?” — перебила Устя. — „Не вірте йому, бо він, що ступить, то збреше!”

„Батько Улас вихвалює вас, пані матко”, — відповів Босаковський.

„Скажіть йому, що »добре« само себе хвалить. Ось воно як! Але я забалакалася з вами, а тут і вечеру готувати треба”.

Босаковський встав і поклонився до колін.

„Не трудіться, добродійко, бо ми не вибагливі. Мені, щоб поросся та ще з око карася, та вінок ковбаси, а до нього з пів паски та ще ведра оковити, то вже я і ситий”.

„А не луснете?” — спитала Устя і подріботіла в пекарню.

Помело хутором Уласа турбувався, казав, що тут більше вогненної зброї треба б, бо часи вельми небезпечні. На те Улас повів їх до алькиря, де було лиш одно віконце, і то таке маленьке, що навіть голови не встромив би. Тут, на стінах висіло повно шабель, рушниць, пістолів, ятаганів, ножів, дротяних сорочок, панцирів, а навіть і щитів, яких тепер уже на війну не носять.

Босаковський просівав. Про кожну штуку вмів сказати, який її шабельник, або пушкар робив і де і коли і скільки вона тепер коштує. Улас дивувався такому знанню, а Босаковський на те:

„У мене колись три світлиці зі зброєю були. Лицарі в повному лаштунку, як живі, по кутах стояли, а на валах гармат десятків кілька”.

„А в мене їх лиш чотири”, — признався Улас. — „На кожний бік хутора одна. Але бють!”

„А гармаші?”

„Всі ми вміємо стріляти, а моя стара найкраще. Ще краще око має від язика”.

„Буває і таке”, — притакнув Босаковський. — „Бог, як кого наділить, то всім, як ось мене”.

А Помело:

„Що язык у тебе добрий, це правда, але очі?”

„Я вам зараз покажу, які в мене очі” — і потягнув їх у садок. На дереві ворона сиділа. Добув ізза пояса пістолю, підсипав пороху, набив і крикнув. Ворона зірвалася та не далеко й полетіла. Луснув стріл і вона, як відірваний листок, впала на землю.

Улас похитав головою.

„Знаєш, брате, коли б на свої очі не бачив, то сказав би, що бренеш”.

„У мене, що на оці, те й моє”, — хвалився Босаковський. — Але ж і пістоль небудьяка. Це я її від короля Володислава дістав. А було воно так...”

І хотів розказувати та Устя до вечері попросила. Босаковський їв, аж за ухами тріщало.

„Як бачу, то тебе Господь і шлунком знадобив, не гіршим від ока й язика”, — завважив Помело.

„Господь знає, що робить і волі Його святій противитися не треба”, — відповів, змітаючи страву Босаковський.

„І не противтєсь”, — припрошувала Устя. — „Ідьте, на те я і варила. Але, чого це ваш небіж у свого дядька не вдався; мовляв буцім води в рот набрав”.

„Журбу велику має”, — пояснив Босаковський. — „Дівчина йому пропала”.

„Пропала!” — скрикнула Устя. — „Так, так, чимало їх тепер у нас пропадає. І татари беруть і царські люди вивозять, а інша то й сама батьків кине та за хлопцем біжить”.

„Ти це знаєш, правда?” — підморгнув Улас. — „Бо сама колись таке зробила”.

„Як зробила? Як? Кажи! Невже ж ти не вхопив мене?”

„Вхопив”.

„Не посадив на сідло перед себе?”

„Посадив”.

„І не втік, як з ягницею вовк?”

Улас розсміявся широким, козацьким сміхом, від якого аж хата затряслася.

„Ах, ягнятко ти моє білоруннее! Та тебе б, небого, і десятьох не вхопило, коли б не захотіла!”

Устя за голову взялася.

„Господи милосердний, який це брехун нестяменний! Може ще скажеш, що не ти мене викрав, а я тебе? Сусідова курка нашій свині ногу переломила, — правда?”

„Може й правда, а може ні”.

„А може ти мене й не хотів?”

„Хотів, але воно так: як дурній заманється, то дурний все знайдеться. Отак і з нами було. Давні часи, давні. Жаль, що не вернуться вдруге!”

„А вжеж, що жаль, бо ти ще й нині пірвав би якусь. Женохват!”

„От і добалакався, Уласе!” — скрикнули Босаковський і Помело. — „Не треба було вовка викликати з ліса, та ще й під ніч”.

„Не такий то цей вовк страшний, як вам здається. Але ми про дівчину отого козака стали казати. Як вона звалась?”

„Маруся Богатківна”, — ледви вимовив Борис.

„Маруся Богатківна?” — скрикнула Устя. — „Чи не сотника Богатка доня?”

„Вона”.

„Що то її мати зі Стеткевичів виводилася?”

„Егеж.”

„Що її маму викрав був сотник Богатко, як мій мене колись?”

„Та сама. А хіба ви знали Марусю?”

„Боже ти мій! Чи я її знала? З її мамою ми колись ляльками гралась, а її я знала от такіцькою. І пропала кажеш? Де, коли, як?”

„Коли б я знав, то не сидів би тут”.

„Правда. А люди, чи не доповіли чого?”

„Чимало чого доповідають люди. Одні її буцім то в Білій Церкві бачили, а другі аж у старому Бихові, одні, як на прощу йшла, а другі, як із карити визирала. Всячину вигадують”.

„Воно то так. Але ти не журися. Якщо Бог судив тобі Марусю, то вона не пропаде”.

„Так. Але Бога взивай, а руки прикладай”, — вмішався у розмову Босаковський. — „Тому то ми й шукаємо Марусі. Поїхала, бачите, з дорученнями від гетьманихи до полковниці Нечаїхи і не вернулася. Коли б знаття, де тепер Нечаїха, то може б і про Марусю довідались”.

Улас задумався.

„Щось я про полковницю Нечаїху чував, та ніяк не пригадаю, що. Але підіждіть, незабаром надтягнуть мої сини, мсже вони що знають”.

Не довго прийшлося й ждати, як три старші наспіли.

„А тамті де?” — привітав їх Улас.

„Або вони діти?” — відповіли Уласенки.

„А ви де були?”

„З ворогами стрінулись”.

„І що?”

„Бог нам поміг”.

„А нових ран не придбали?”

„Ніби кіт подряпав. А їх ми потурбували таки добре. Грабіжники й душегуби! І чому то Виговський після Конопу не пігнався за ними. Тепер людям спокою не дають”.

Тихо стало в світлиці. Знати було, що Уласенки доторкнулися важливого, а навіть болючого питання, одного із тих, що їх не легко вирішити. Козаки наші, учасники того бою, пригадати собі, якто цар, почувши про конотопський розгром, хотів зразу аж за Волгу втікати, а потім людям „всех чіноф” велів на царській твердині вали сипати та рови рити. Навіть сам, кажуть, для доброго приміру за лопату брався. А на знак смутку в чорному ходив. І мав чого. Самої кінноти впало тоді п'ять тисяч. Князі Пожарський і Львов також. А піших скільки потопилось! Такого їхнього погрому і такої перемоги наших ще не бувало.

І все те намарно.

Було чого похнюпитися головам козацьким.

„І чому тоді Виговський не пішов за ними, лиш повернувся на Гадяч, битися зі своїми?” — спитав найстарший із Уласенків, Сидір.

„Чому?” — відповів Улас. — „А тому, бачиш, що в нас усе бувало: один діло робив, а другий псував. Юрася на Крим з запоріжцями понесло, а хан, як довідався про те, то кинув Виговського і пішов на Крим боронити свого країю. Виговський за слабкий був, щоб без татарської допомоги на Москву наступати. І завернув на Україну... А про гетьмана Виговського не чув ти чого? Де він тепер і як?”

Сидір плечами знизав.

„Чув і не мало. Та одна вість з другою свариться. Кажуть, що гетьман москалям піддався”.

„Це брехня!” — гукнув Босаковський. — „Брехня, бо гетьман скоріш ніж собі в серце вгатить, ніж царським холопом стане”.

„Другі говорять, що до хана втік, до його табору”.

„Це вже подібніше до правди. А треті?”

„Треті оповідають, немов би то з останками своїх вірних до Потоцького пішов”.

„Це найбільш скидається на правду, бо Потоцький тоді під Білою Церквою стояв. А Чигирин?”

„У Чигирині обидві гетьманихи замкнулись, себто Хмельницька та Виговська, колишня і теперішня гетьманихи”.

„Розумію, а Катерина Виговська, Богданова старша донька, де?”

„У Смілій, кажуть”.

„А молодша, Олена Нечаїха?”

„Мабуть у Бихові, з чоловіком остались. Він, кажуть, землю їв, що Бихова не віддасть”.

„За Нечаїв я найбільше боюся”. — зітхав Босаковський. — „Чигирин укріплений гарно. Кажуть, багато гармати має і пороху бочок із двісті. А Сміла — городок плехенький, якийсь там загін татарський відперти може, але облоги, не витримає. А з тим Биховом, то також діло непевне. Жаль Богданових доньок!”

І голова його похилилася на лосевий каптан.

„Дядьку!” — збудив його з задуми Борис. — „А що нам тепер робити?”

„Що нам робити? Подумаємо. Діло не легке. Треба обміркувати його з усіх боків. Підождемо, поки не вернуться тамті три. Може вони щось певніше нам скажуть”.

Борис скривився, мов би кислиці вкусив.

„Ждати?”

„А ти б хотів чортові в зуби лізти? Не хочу я своєї голови дурно віддавати. Може вона ще до чого придасться. Діла тепер багато, і то великого діла”.

„Так, так, діла тепер багато”, — притакнув Улас. — „Обміркувати треба. Нема чого спішитися. А, покищо, покажу вам свою твердиню”.

І пішли оглядати.

Босаковський не міг нахвалитися, як то Улас усе мудро і гарно обдумав. Справді, це був не лутір, а маленька твердинька. Так запалився, оглядаючи гармати, що хотів хоч з одної вистрілити, як він казав, „на віват”.

Нараз із валу трьох їздців побачив.

„Хочеш, усіх трьох одною кулею змету”, — звернувся до Уласа.

Але Улас його за руку вхопив.

„Стривай! Це ж мої сини!”

Босаковський з жалем відійшов від гармати.

Три їдці вскочили в браму.

„А Максим де?” — гукнув до них Улас.

„Не бійсь. Не пропав твій мізинець!” — відповіли.

„А де ж він?”

„Він так голову задер, що й кочергою не дістанеш. Пишається, як у хомуті корова”.

„Та чого? Кажіть!” — наставляв Улас.

„Та счепилися ми у Поповій Балці з татарським загоном і погралися трохи, а що це була Максимова перша сутичка з ворогом і що першу рану в ній він дістав, то й згордів так, що й не приступай до нього”.

„Максим ранений!” — скрикнув Улас. — „Яка рана? Рубана, чи стріляна, де? Глибока? Оглянемо!... Кажіть!”

„І рана легка, і осмотрена добре, і залишили ми його в нашого пасічника Зосими. От гірша біда. Боюсь, щоб татарів чорт не надніс”.

„Татарів?!” — скрикнув Улас.

„Так, їх. Коли під Поповою Балкою були, то можуть і до нас загостити”.

„Не гадаю, синку. Далеко наш хутір від шляху й укріплений добре. А вони того не люблять. А як прийдуть, то зуби полومлять. А тепер, хлопці, помийтеся та заходьте у світлицю. Гостей нам Бог післав”.

V.

За якусь годину в світлиці аж гуло. Буцім хрестини там, або весілля.

Босаковський таке вигадував, що хоч кладися від сміху.

А потім Помело на бандурі грав і співав думи козацькі. А побачивши, що Устя вже сльози пускає, перейшов на „вареники” і так їх жваво програв та проспівав, що Улас мало в присюди не пустився. Ледви його Устя спинила. Казала, що кости розтрясе. А він їй за те прища на язик побажав, чималенького.

Один Борис не веселився.

„Дядьку!” — звернувся до Босаковського. — А спитайте їх, чи не чували чогось про Марусю?”

Босаковський підждав, аж Помело не скінчив співати, а тоді й звернувся до молодших Уласенків:

„А чи не чули ви що про гетьмана?”

„Гетьмана вже немає”, — відповіли.

„Гетьмана немає?!” — і Босаковський скочив, ніби його змня вкусила.

А старий Улас визвірився на синів:

„Також вигадуете, чорт зна що: гетьмана немає! Такі жарти!”

„Не жарти це, а правда. Ми від людей чували, що зпід Чигирина йшли, від утікачів. Себто, Виговський є, але він уже не гетьман, бо булаву віддав”.

„Булаву віддав Виговський?”

І в світлиці тихо стало, мов у келії чернецій. Всі знали, що з гетьманом недобре, але, щоб він булаву віддав — цього ніхто не думав. Такий мудрий і досвідчений чоловік. Біля покійного гетьмана стільки часу служив. Його писар і дорадник. Всі задуми знав, усі пляни. Він один міг знайти вихід із теперішнього крутіжа, коли все летіло шкереберть, валилося, тріщало, пропадало. І що тепер?”

„Кому ж гетьман віддав булаву, і коли, і як? Кажіть, якщо ви не вигадуете ка зна що!” — бентежився Улас.

„По тій тривозі, що счинилася була в Чигирині, гетьман скликав раду під Германівкою і казав Сулимі й Верещиці читати Гадяцькі пакти, щоб чорний народ знав, що він не продав України. Та куди! На раду прийшло чимало Юрасевих людей, і сомкових, і цицюрівців”.

„З кожного села по чортовому сину”, — докинув Босаковський.

„А тії, як зняли бешкет, як стали лаяти Виговського та зневажати — і його, і його дружину, то счинилося пекло. Виговці пробували заступитися за свого гетьмана, але їх мало було. Сулиму й Верещаку на шаблях рознесли, а гетьман ледви з душею спасся, дякуючи своїм коругвам. Вороги сміялися, що як обсмалений від пожежі втікав”.

„І тоді віддав булаву?”

„Ні, ще одну раду скликав у Взині під Білою Церквою і на тій раді скинено його, а гетьманом вибрано Юрася”.

„А Виговський?”

„Щоб не допустити до ще більшого розливу крови, відіслав своїм братом Данилом булаву й бунчук Юрасеві”.

„Передав булаву Юрасеві”, — повторив Босаковський.

„Ю-ра-се-ві”, — глухо доповів Улас.

І тихо стало в хаті. Всі розуміли, що тут не в булаві діло, а в питанні, чи бути Україні вільною, чи знову йти в неволю.

„А чи не чули ви чого про Марусю Богатківну?” — не-сміливо озвався Борис, розуміючи, як далеке це питання було від того, що розказував Уласенко.

„Про нашої тітки доньку?” — відповів той. — „Чули. Кажуть, буцім то вона з Бихова з полковницею Нечаїхою утікала і хтось їх по дорозі перейняв — татари, чи таки наші харцизи. На красу все охотн..ки знайдуться”.

Борис зірвався з місця. Очі йому горіли, кулаки затискалися.

„Прощайте!” — гукнув і вхопив за клямку.

„А ти ж куди?” — підскочив до нього Босаковський.

„Не всиджу довше. Терпіння нема. Збожеволію!”

„Тю, тю, дурний!” — крикнув Босаковський. — Пропадеш, як на торзі собака, і що з того за хосен твій Марусі?”

„Не витерплю тут, не витерплю”.

„Мусиш. Сідай! Або слухай мене, або я тебе знати не хочу”.

Борис потер рукою чоло і повалився на лаву. А Босаковський знов звернувся до Уласенків, чи вони ще чого про Марусю не чули.

„Ні. Лиш оповідають люди, що по Україні тепер якась черниця ходить. Де вона зявиться, там добра нема.

„Черниця, чи мара?” — перестрашилася Устя.

„Яка мара? Черниця, така, як інші. І їсть, і пє, але за нею, як тінь за чоловіком, нещастя іде. Оповідають, що вже вона й у наших сторонах бувала.

„Йсусе, Христе!” — скрикнули перестрашено жінки.

„Цитьте!” — заспокоїв їх Улас. — „Я в такі дива не вірю. Люди тепер, мов непритомні стали, всячина їм увижається”.

„Безвірний Хома!” — сказала, похитуючи головою, Устя і нараз ціла перемінилася в слух. — „Чуєте? Хтось калатає у браму”.

„Хтось калатає”, — притакнули й інші.

І справді, хтось грюкав у браму. Челядь вискочила на двір.

„А хто там?”

„Черниця. На ніч прийміть. Христа ради. Не дайте пропасти християнській душі. З дороги збилася, така темна ніч. Не лишайте мене на поталу вовкам та харцизьякам. Бога молитиму за вас”.

„Черниця!...” — промовила Устя.

„Черниця!...” — повторили тривожно невістки.

„Не пускати її!”

„Це та сама, що біду приносить”.

„Хай під брамою ночує, а в хату не пускати!”

„Не можна”, — сказав Улас. — „Не був би я хуторяником, коли б черниці на ніч під свою стріху не пустив”.

І казав челяді подивитися, чи сама вона, а як сама, то відчинити браму, хай увійде.

„А тоді браму добре мені замкнути!”

Пси, як скажені, рвалися з ланцюгів. Парубки насилу втримали їх і впустили черницю.

Така втомлена йшла, що вітер нею, мов коноплиною, хитав. Ось-ось і впаде.

„Мир дому сему і всім живущим в нем!” — промовила,

переступаючи поріг. Тричі перехристилася до образів. Високого росту, струнка, загоріла на сонці і вітрі, в широкий рясі з каптуром, що аж на брови спадав, в одній руці чотки, в другій кийок, звичайно, як черниця.

„Звідкіля Бог провадить?” — спитав Улас.

„Злі люди монастир зграбували. Ні церкви святої, ні келій наших не пощадили, а що вже з черничками творили, не доведи Господи! Насилу я вирвалася з їх рук і втікаю”.

„Не з добра побігла з двора”, — пожалував гостю Улас.

„Ой куди там з добра! В монастирі рай, а на світі пекло, один великий гріх! Ні сорому, ні совісти, ні милосердя нині люди не мають” — нарікала. — „Кінець світа наближається”.

„А ваш монастир із ким тримав?” — спитав нараз Улас.

Видивилася на нього, буцім не зрозуміла питання. „Як то з ким? З Богом”.

„Я не про те... З Юрасем, чи Виговським?”

„Ми з тим, у кого власть, бо всяка власть від Бога”.

„Законна” — додав Улас. — „Лиш законна”.

„Не знаю”, — знизала плечима черниця. — „Мое діло молитва”, і сіла на ослін. — „Знаю лиш”, — нарікала, — „що я тепер, мов птах, викинений із гнізда. І холодно мені, і голодно, і додому далеко”.

„Дасть Бог, вийдеш, сестрице, з біди”, — потішав її Улас.

„Мені так вийти з біди, як каменеві з зоди”, — відповіла і хустку до очей притулила. — „Змерзла я, і не балакаю, а хриплю”.

Улас казав подати черниці пісної страви, а Босаковський ока з неї не зводив.

„Нічого. Пройде”, — заспокоював її Улас. — „Моя жінка зварить тобі липового цвіту, випеш і завтра хоч під вінець”.

„Під мученицький вінець я все готова”, — відповіла, зітхаючи. — „А тепер, якщо ви, добродії мої, не проженете мене зі своєї хати, будь ласка, кажіть для мене наготовити постіль, пересплюсь дебуду, у повітці якій, чи що і, лиш, щоб сама, бо... соромлюся”.

„Щось також вигадуєш, сестро!” — обурився Улас, — „У повітці! Невже ж у нас хати для гостей нема? Постелемо тобі в бічній хаті” — усміхнувся.

„Лиш не спускайте собак, бо якби мені треба було вийти вночі, то щоб не покусали”.

„Можна й те зробити. У нас нині стільки людей, що не боїмося злодіїв”.

„А брама у вас одна?”

„Чому питаєшся?”

„Бо якщо не поспускаєте псів, то щоб брами були добре замкнуті”.

„Бачу, дуже ти перестрашена, сестро”.

„Миша зашелестить, і мене вже нема”.

„Бідна, бідна! Та в мене ти не бійся. Мій хутір, як фортеця. Перед великою брамою зводжений міст, а бічна засувається на бальки. Їх знадвору не відсунеш. І сторожі цілу ніч хутора пильнують”.

„То добре, то дуже добре, бо я страх, як боюся”.

Босаковський нагрозив вуха.

„То тоді хай меже хтось проведе до тієї бічної хати”.

Одна з гевісток каганець засвігилася.

„Ходім!”

„Доброї ночі вам!”

„Доброї ночі!”

VI.

„Доброї ночі!” — бурмотів Улас, обходячи подвіря. — „Тепер такі добрі ночі, що добре двері замикай і тільки”.

Попробував бокову браму — зачинена, навіть не дригне.

„Колись бували добрі ночі, тихі і спокійні, але нині!”

Глянув на небо: прояснювалося. Зорі крізь імлу визирали. Кругом хутора, як молочне море. Мряка очі гризе.

Улас відкашельнув.

„Аж у горлі дере. і як у таку ніч черниці в хату не пустити! Козак — це інше діло, хай привикає, але черниця — жінка. Панасе!” — гукнув на сторожа.

„А що там, добродію?”

„Нічого. Я тільки хотів знати, чи ти не спиш”.

„Як задубію, тоді і спатиму”.

„Гостей маємо. Знаєш?”

„Або я дурний, щоб не знати”.

„І черниця ночує. Псів не спускай, щоб не покусали Розумієш?”

„Нема що розуміти, пане”.

„Доброї ночі тобі!”

„Доброї ночі всім!”

Панас поволікся ведмежою ходою.

Улас не спішився до хати. Коли б не мла, то казав би собі під грушкою розстелити кожух і спав би. Як колись, у походах.

„Колись...” — всміхнувся. Нагадалися старі, добрі часи. Жили люди, як люди, а тепер, як звірі. І перш бували війни, тривоги, бої, але не билися всі з усіма, син із батьком, брат не йшов на брата. А тепер!”

Виговський не сходив йому з гадки. Такий чоловік, такий проводир, така голова — і прогнали. Прогнали, як господар наймита з подвіря прогання. А булаву Юрасеві вру-

чили, недовченому, хорому Юрасеві. Чи ж утримає її? Е-хе-хе!... Чому я не молодший на десять літ? Чому я не молодший!"

З тим питанням і ввійшов у світлицю.

Там ще не спали. Всіх застав так, як і лишив. Про черницю говорили. Одні казали, що це тая черниця, що нещастя розносить, а інші, що звичайна.

„Лишіть її”, — відізався Улас, — „хай собі спить. От бідна, монастир спалили, над сестрами знущалися... Що вона вам завинила!"

„І черниця черниці не рівня”, — махнула рукою Устя. —

„Ех, жінки, жінки! Які то ви недобрі для жінок! Одна одну в ложці води втопила б”.

„Зате ви гарній жінці навіть найгірший гріх простили б. От і тобі, якби так десять літ вернути, іншої пісні заспівав би”.

„Можливо, можливо”, — підкрутив вуса Улас.

„Йди, йди, грішнику нерозкаянний, та лягай спати. Тільки й не грішиш, коли спиш”.

„А ти навіть крізь сон сваришся”.

Помелові постелили в світлиці, а Босаковському з Борисом у причепі.

Так називали прибудівку до великої хати: сіні та дві невеличкі кімнатки. У кожній вікно на подвіря. Поміж ними дильована стіна.

Як увійшли туди, то Борис зараз кинувся на тапчан і заснув, а Босаковський сів при вікні, але так, щоб його не було видно, і дивився.

Хутір, як казковий острів, бовванів серед моря імлі. Вітер шелестів листками, на болотах якась птаха скигвила. В стайнях коні тупотіли, пси крізь сон на ланцюгах зітхали. Панас коло головної брами на колоді куняв. Мабуть і його сон зморив, бо тінь, що від нього падала, хиталася чимраз більше. Ніби Панас заснув, а тінь за нього сторожила.

Минула північ, той час, коли найтихше буває. Навіть миш не прошарудить ніде. Тільки десь далеко пугукнула сова: „Угу! Угу!”

Босакозський нашорошив вуха.

І знов: „Угу! Угу!”

„Починається!” — сказав до себе і припишк.

Чув, як у сусідній кімнатці тихесенько відчинилися двері і, мов мара, висунулася черниця. Бачив, як вона безшелесно перейшла через садок і хильцем підкрадалася до бічної брами. Ніби тінь майнула по частоколі.

„Борисе! Вставай!” — прошипів Босаковський. — „Буди всіх, щоб були готові. Світла не палить, лише зброю тримати і чекати аж дам приказ!”

Борис побіг. Черниця наблизилася до брами, приклала два пальці до вуст і свиснула тонким свистом. А тоді відсунула засув і вже збиралася відсувати й другий, коли враз Босаковський, мов тигр, кинувся до неї. Не встигла підкасати рясу, щоб ізза пояса добути ніж, як захопив її, перегнув, повів на землю і притиснув коліном.

„Писнеш слово — смерть!”

І вправно, немов би це робив що-днини, звязував поясом руки та ноги на спині. Туго, туго.

„Го ти така черниця!” — шипів. — „Із закону дідьчої матері, чорт би тебе взяв! Борисе! Хутчіш до мене біжи!”

Прибігли Борис і один із Уласенків.

„Віднесіть харцизу до пивниці. Не вбивайте, лиш добре пивницю зачиніть!”

Мовчки приказ сповнили, а за той час розбудився весь хутір.

Босаковський приказував, мов би він тут був господарем і отаманом. Всі слухали його. Бачили, що діло розуміє.

„Двох на горище! До того вікна, що на бокову браму. Як подам знак — паліть! Улас і челядь до великої брами, Борис і Уласенки до мене. Жінками господиня заправляє!”

А жінки, вже озброєні, вибігали з хати: з пістолями, з шаблями. Устя лаштувала самопал.

Босаковський по дворі, мов чорт по пеклі, скакав.

„Провчимо харцизів!” — шипів, додаючи собі й іншим відваги. — „Горлорізи, викидьки пекельні. Гадали, що на гречкосіїв напали, на свинопасів і козодойв. Провчимо ми вас, злодіюги погані!”

„Ще вовка не вбив, а вже продає шкуру” — усміхнувся Улас.

В гаю знов пугукнула сова, але вже ближче.

Босаковський пальці до вуст приклав і гострий свист побіг по верхах дерев. Ще раз, ще раз, ще.

„Панасе! Ти пильнуй псів. Як подам знак, то пускай із ланцюгів!” — крикнув Босаковський і до землі прикип.

Ворог наближався. Чути було, як стогнала земля і як ліс шумів, ніби хуторянам знати давав, щоб береглись. Коли б не мла, то вже ворога можна би було побачити з вікон, а то лиш чулося, що йде. Чимраз ближче і ближче. Кроків триста, двісті, сто. І — стали.

„З коней зіскакують, за якусь хвилину будуть”, — шепнув Босаковський і причаївся, як до скоку кіт. Шабля в руці. Коло нього Борис і два Уласенки, по другім боці брами чотирих... Ні пари з уст...

А ворог підкрадається, як злодій. Він певний, що хутір спить і що черниця брами відчинила. Тільки йди та души дурних хуторян, як тхір курей. А все ж таки надумуються. Може не знають, куди краще входити.

Босаковський свиснув.

На той свист кілька людей кинулося до брами. Але ні один із них далеко не зайшов.

Привітало їх вісім шабель гострих, як вісім ясних блискавок.

Але ж бо й вони голіруч не наступали й тільки цей несподіваний привіт оголомшив їх, осліпив і такого страху нагнав, що замість відбиватися, кидалися на всі боки, як звірі, несподівано заганні в тенета. А на їх голови сипалися удари — певні, сильні, смертельні, як громи з неба.

Хто з розбитим черепом безмовно на землю, мов сніп, падав, хто просив пощади, а хто тільки про те й думав, як би втікати. А там стояв Босаковський. Плечима браму підпер, а хто йому під шаблю навинувся, той тільки світа й бачив.

„Злодії, випотки зінські, я вас провчу, як чесних людей турбувати! Доволі крові людської напились, гетьте!”

І не минуло й кілька хвилин, як із передньої сторожі ні одна душа живою не лишилась.

„Так їм і треба”, — зітхнув Босаковський, з привички шаблю обтираючи полою. Віддихав: „Ух! Не люблю я такого бою. Та не моя вина. Хлопці, а є ви всі?”

„Є всі!” — гукнуло сім голосів.

„А цілі?”

„Ціліські”.

„То тоді славити Бога. Лиш не гадайте собі, що це кінець роботи. Вона лиш почалася”.

„Уласе, слухай! Головна сила надходить”.

„А мені що”, — відповів старий козак, закурюючи люльку.

„Може на твою браму вдарять”.

„Хай бють!” — і блиснув бердишем, до якого був великий охотник.

Панас насилу вдержував вісім ланців від вісьмох собак, здорових, як ялівки, а лихих, як дикі звірі. Устя з невістками та з двома дівками-наймичками примістилася на двох рогах хати із супротивного боку. Пильнує хутора від ставку, хоч звідти до нього дістатися найтяжче. Вони також страху не знають. Довголітні війни й безнастанна небезпека загартували їх душі й тіла. Стріляють не гірше від хлопів і за шаблю скоріш хапаються, ніж за веретено. Це не панянки, що сонця і вітру бояться, а жінки, що й на ведмедя з рогастиною пішли б. Знають, що хутір сам собі господар. Село далеко, а місто ще далі. Боронися сам, або гинь!....

Босаковський знов вухом до землі притулив.

„Ідуть! Небагато їх, з півсотні... Чвалають кіньми... Злізають... Біжать... Хто в Бога вірує, пали!”

З вікон грюкнули стріли, і то не з двох, а з кількох гаківниць, бо дві невістки й одна наймичка не втерпіли наріжку, лиш на вишку побігли і так добре ворога на ціль узяли, що ніодна куля не схибила.

Захиталася ватага, заскавуліла, завила, захарчала і стрілами на стріли відповіла. Але ворожі кулі попадали в дубовий гострокіл і в дильовані стіни хутора, не влучивши нікого з оборонців.

Поки ворог стріляв, вони до землі припали і лиш тоді, як він над самим рівом прибіг, посхоплювалися на рівні ноги.

Рів був такий глибокий, що до великої брами без зведеного мосту годі було дістатись, тому харцизи повернули направо й, побачивши кладку до бічних воріт, гусаком посунули нею. Але кладка була неширока й некріпка — затріщала. Цей тріск та ще свідомість, що хутір не спить, а борониться, нагнала напасникам страху. То пускалися йти, то подавалися назад, штовхаючи один одного та звалюючи з ніг. Аж їх отаман, головою вищий від інших і в раменах ширший удвоє, кинувся з келепом на своїх людей.

„Хто повернеться — смерть!” — гукнув, аж ліс від страху зойкнув.

І лиш тоді кілька передніх із криком більше розпуки, ніж бойового завзяття, вскочили в браму, просто на шаблі Босаковського, Бориса та шістьох Уласенків.

„Бий харцизів, бий!” — кричав Босаковський.

І знов вісім шабель, як вісім блискавок ясних блиснуло в блідому місячному сяйві, зашипіло, засичало, засвистіло, зударяючись із ворожими шаблями. І знову кілька людських тіл, як кілька підрубаних у лісі дерев, повалилося на землю. Та на їх місце перли інші, бо велетень-харциз усе келепом вимахував над ними, гукаючи:

„Вперед, бо смерть!”

Аж котрийсь із харцизів, побачивши Босаковського, високого не на людську міру, з вусами, як гадюки, по яких спливала кров і з блискавкою, замість шаблі в руці, крикнув:

„Опир! Опир!”

„Кому до пекла спішно — ходи!” — відповів Босаковський і рубав з такою силою, що голови, як не відлітали з плеч, то розчереплювалися надвоє.

„Вперед — бо смерть!” — ревів харциз і на кладці стовпилося стільки людей, що вона не видержала, затріщала й полетіла стрімголов.

„Пали!” — гукнув Босаковський і з вікон посипалися кулі на тих, що бовталися у воді, як у кошелю раки.

Рів був глибокий, вода, болото, а на дні повбивані гостро затесані кілки. Вийти з того рова живим не було легко. Тому то мало хто й вийшов.

Улас тримав своїх людей біля великої брами. А як побачив, що сталося біля бічної, казав Панасові пускати собак.

Вісім звірюк рванулося вперед. За ними біг Панас. В сорочці і в полотняних штанах, з довгою сивою бородою і зі старосвітським луком у руці — виглядав дійсно, як опир, що піднявся із забутої могили, щоб боронити домівки, в якій колись проживав.

За Панасом пустилися Уласові наймити. Усі хлопці, як дуби, з пищальми, сокирами й ціпами, хто що любив і чим орудував краще. На останку Улас із бердишем на довгому держаку. Він ним найгрубшу гіляку за одним ударом відбивав від пня. Біля Уласа найстарша і найлюбіша його невістка з луком, як хутірна Діяна.

Ціла та ватага кинулася на майдан з таким нелюдським криком, що, казав би ти, орда йде.

Коли це побачив Босаковський, то, не надумуючися довго, вхопив довжезну і кріпку драбину, з густими жилливими шаблями, перекинув її через рів і, заки ворог отямився, що він робить, побіг, гукаючи:

„За мною, одинцем за мною!”

Так перебіг Борис і всі Уласенки.

Ворог, узятий несподівано в два вогні, кидався направо й наліво. Але спасення не було нікому. Хто у воду стрімголов не полетів, той псам у зуби попадався.

Даремно велитень-харциз келепом махав і словами грозив, — ніхто його не слухав. Ватагою заволодів той смертельний страх, на який ради нема. Кожний тільки й думав, щоб вихопитися з оцього жахливого крутіжа й втікти, куди його ноги понесуть. Але й за такими щасливцями гналися Панасові собаки та летіли стріли.

А Панас так туго натягав свій лук, що стріла, як увійшла грудьми, то виходила хребтом.

„Борисе, уважай!” — гукнув Босаковський.

Він побачив, що велитень-харциз на Бориса з своїм келепом ішов, а Босаковський не міг скочити Борисові на підмогу, бо сам проти трьох боровся.

Але Борис в пору відскочив і велетнів келеп зарився глибоко в землю, а сам він носом заповорив. Та був це борець не будь-який. Зірвався, вихопив келеп і замахнувся ним так сильно, що коли б був улучив Бориса, то цей і не гикнув би. Але Борис, хоч менший і куди слабший від свого супротивника, був багато лекший і меткіший від нього. Як дикий кіт почав він на всі боки скакати, поки не дочекався щасливого моменту й з усеї сили не рубнув шаблею ворога по черепу.

Велет заревів, як ранений тур, рванувся, але тільки два-три кроки зробив і келеп вилетів йому з рук, а сам він горілиць простягнувся на землі.

Босаковський саме тоді упорався з своїми супротивниками й прибіг Борисові на допомогу. Та, побачивши, що сталося, шаблю об полу обтер і тричі нею Бориса по правому рамені ударив.

„Бачу, що не осоромиш мене”, — промовив і хотів вус повісити на вухо, але тоді побачив, що вус цей був увесь у крові. Кров йому на сорочку спливала.

„Бач, якийсь нехрист черкнув мене і то по самім лобі. Та мабуть я йому це з процентом віддав”.

Борис ухопив його за руку й потягнув до криниці. Хотів віддирати рукав від своєї сорочки й промивати рану, та Босаковський не дав.

„Краще ведро води на голову вилий, це мені добре зробиць... Так... Ух!... Як же я змахався... А тепер скоріш заточи пороху в сивусі і на шматині приложи до рани”.

Борис хотів скочити до хати по горілку, та Босаковський добув пляшку зі своїх бездонних шараварів.

„Улас, щира душа, дав мені на добраніч, та я не встиг випити, аж тепер знадобиться. Тільки ти не лий багато, бо шкода... Так, так, спасибі, але пляшку дай сюди!”

Заки Борис заліпив рану, Босаковський випив горілку до останньої краплі, кажучи, що як вона має пособити, то треба її в середину давати, бо середина важніша від верху.

За той час Улас кінчав ворогів. Не важко було.

Втративши свого провідника, про якого гадали, що він непоборний, харцизи навіть не боронилися. Кидали зброю та благдали пощади.

Бачив це Борис і тягнув свого названого дядька до бічної хати. Хотів його покласти на ліжко, щоби з нього забагато крові не стекло.

„Тю, дурний! Це для здоровля добре. Не менше двох разів на рік пускаю собі кров, щоб мене не залила. Бігай скоріше до стайні та кажи наймитам, щоб коней сідлали. Поїдемо за ворожим табором. Він мабуть недалеко звідси стоїть”.

Але наймити й без того вивели вже коні за зводжений міст.

Борис і Босаковський скочили на своїх. Панас, Помело, три Уласенки та їх жінки почвалами за ними. Улас, Устя і челядь лишилися хутора пильнувати.

Недалеко вони йшли. Серед лісу в придолинку паслося стадо коней і кількох конюхів грілося біля вогнища. Вони навіть не пробували супротивлятися й відразу здалися. Одному з них Борис петлю на шию закинув.

„Табор де? Кажі!”

Конюх не надумувався довго, — провадив.

„А собак тепер прибери до рук”, — відізався Босаковський до Панаса, — „щоб не покусали кого”.

Панас насилу покликав псів до себе й повпинав їх на

ланцюги. Він чотири, а старший Уласенко стільки ж провадив. Їхали, як на лови.

„Тільки ти нас добре веди, а то — смерть”, — грозили конюхові. — „Собаку на гилляку — й кінець”.

„Защо?” — боронився хлопчисько. — „Гадаєте, що ми з доброї волі? Нас присилювали, так, як і ви тепер. Але ми нікого не грабували і не вбили, біля коней усе були”.

„Не балакай багато. Веди!.... Далеко ще?”

„Ні, ось тут на галяві вози”.

На лісовій галяві справді видно було вози, а коло них паслися преспокійно коні.

„Гей, а є там хто?” — спитав Борис.

Замість відповіді, лиш якийсь кінь пирснув.

„Є там хто?... Бо стріляю!”

Ізпід воза виліз якийсь дід. За ним другий, потім третий. На колінах сунулися, благаючи ласки.

„Ми не винуваті. Нас силою забрали. Хати нам попалили, добро розграбували, безталанні ми!”

„Побачимо, як засвітає, хто ви. А тепер повязати їм руки!” — приказував Босаковський, звертаючись до своїх людей. — „Так. А щоб мені ані один не пробував утікати, бо пуцу собак”.

Босаковський наказав своїм людям обступити табір і не випускати нікого а сам зіскочив з коня і став перешукувати вози. Чого там не було! І сало, і крупи, і поросята позаколювані, і побитої домашньої птиці цілі купи. Бочки з горілкою і міхи з вином також. Знать, не в однім дворі хазяйнували харцизи й не будь-де, бо й постелі, і килимів, і одягу всілякого навантажений був цілий віз.

На боці корови та воли в траві лежали, ремигаючи.

Де така ватага перейшла, там хіба земля та небо тільки лишалося. Чого не візьмуть, те поपालять та поруйнують, людей молодих з собою забирають, а старих та маленьких дітей — на другий світ.

„А де ж полон?” — питався Босаковський.

„Є”, — відповів дід. — „Але мало. Полон татари беруть, а тут їх лиш кілька було. Решта наволоч усіляка”.

„А ватажок? Цей високий, як дзвіниця?”

„Звір, а не чоловік”.

„Вже він тепер нікому кривди не зробить”.

„Вбили?”

„Навіть не здигнувся”.

Діди й конюхи зраділи. Знати було, що він їм дався в знаки.

„Гей, жінки!” — гукнули. — „А вилазьте-но з корчів. Спасителі ваші прийшли!”

У корчах зашелестіло. Пси рвалися. Босаковський наказав їх міцно в руках тримати.

„Виходьте, виходьте!” — гукав і собі. — „Нема чого вам боятися! Та ще як гарні. Гарним жінкам ми раді!”

Несміливо підходили до нього, бо виглядав страшно. Височезний, худий, з довгими закривавленими вусами і з обв'язаною головою, без шапки на голові — руками їх вітав.

„З волею, з волею здоровлю!” — промовляв гордо.

Уласові невістки кинулися до полонянок. Розвідувалися, хто вони і звідкіля, цікаві, як звичайно жінки.

„А Марусі Богатківної між вами нема?” — спитав не-сміливо Борис.

Не відіззався ніхто.

І Босаковський гукнув:

„На хутір!”

VII.

Босаковський провадив табір. Без шапки, бо Борис перев'язав йому голову, щоб спинити кров.

Але Босаковський і не думав про рани. Його прямо розпирала радість, що несподівано став хуторові в пригоді. І не лиш хутір урятував, але й табір добув та полонянок із рук харцизів. І то мабуть не будь-яких полонянок, бо бідних харцизи в полон не беруть. За Босаковським торохтіли вози, навантажена награвленим, а на двох останніх їхали полонянки. Вони все ще не вірили своєму щастю. Так несподівано спало на них, що й повірити важко. За возами їхали Уласенки. Кожний із них вів одного, а то й два здобуті коні. Панас зі своїми псами на останку. Аж язика з радощів повивішували, а так рвуться, що втримати їх годі.

За табором конюхи коров і волів женуть.

Світає Ранок будиться зі сну й позіхає імлюю.

Бориса щось тягне до возів з жінками. Все йому здається, що там його Маруся... Боже ти мій! Коли б була, то більшого щастя і не треба. Але його нема. Спитати б, чи хоч не чули чого про неї, не бачили, не зустрічали? Та боїться питати, щоб чого злого не почути. Не хоче тратити надії. Зиркає тільки зпід ока та наслухує, чи не почує чого. Ні.

І вози сунуть, як примари сонні. І ввесь цей похід у передсвітню годину на лісовій, невіждженій дорозі, більше на сон, ніж на яву подібний. Борисові так дивно: поїхав із Журбою з наказами до сотні, а вертається з людьми, яких ніколи не бачив.

Це нині... А що буде завтра?... Може його доля знов кудись у невідоме зажене.

„Борисе!” — почув голос Босаковського і почвалав конем до нього.

„А що там, дядьку?”

„Не дармували ми нині, правда? Заплатили Уласові за хліб і сіль”.

„Ще й як!”

„Біда лиш, що мене якийсь харциз заглибоко шаблею черкнув. Боюсь, щоб кости не нарушив”.

„Не думаю”.

„А коли б що до чого, то знай, що весь мій маєток для тебе. Кінь, шабля і лосевий каптан. Коня доглядай і не осороми шаблі. По моїх предках насліддя”.

„Щось вам також до голови прийшло!”

„Помело допоможе тобі шукати Марусі. Це мудра голова, хоч я за свою не поміняв би. А все ж таки мудра. А як знайдете, так не відкладайте, лиш одружіться та жийте собі щасливо. Я вас благословлю”.

І сказавши це, руки вгору підняв і дивився на небо.

Борис здивовано глянув на Босаковського. Невже-ж з ним справді так погано?

А Босаковський далі розпорядки давав:

„Коли б хто до моїх »майонтків« голосився, то кажи, що хто за життя мене не знав, то й по смерті його не треба. Це я на письмі лишу... А як що Бог милосердний першого сина вам пішле, то охрестить його моїм імям. Хай хоч тільки помину лишиться по мені. Безпотомно зі світа зйду. На мені й рід Босаковських скінчиться. Тому то й печать мою на похоронах при людях потовчи і на сигнеті гербовий знак спилуй. Був Босаковський і вже його нема”.

„Жартуєте собі”.

„Не до жартів мені, синку. Прочуття таке маю. Колись і я був молодий, дівчата пропадали за мною, — минулося... Погано мене черкнув якийсь харциз...”

Сонце сходило, коли похід доїздив до хутора. Пси перші побігли до брами й такий гавкіт зняли, що й мерців побудили б.

Та мерців на хуторі вже не було. Челядь повиягала трупи з подвіря й оподалік, над ставком, копала для них ями. Тільки ще сліди пролитої крові багрилися й вилискували до сонця, як велитенські рубіни.

Кілька ранених лежало на мураві й Устя оглядала їм рани. Так дбайливо це робила, якби то були не вчорашні вороги, а свої люди.

Нараз побачив Улас Босаковського з табором і за голову вхопився.

„А це що?”

„Це для вашої милости й для вашої дружини, добродійки Усті” — відповів чемно Босаковський. — „Даруночок маленький привожу за гостину вашу премилу”.

Балакав так, буцім він дійсно свою річ дарує.

„А мостиві пані й панянки”, — повернувся до полонянок, — „вольні і без викупу. Милости просимо розпоряджати собою по власній уподобі. Якій до батьків спішно, то до батьків піде, а якій до милого свого, то до нього. Не спинятимемо. А поки що, добродії наші, Улас та Устя, не відмовлять вам гостинної стріхи, щоб відпочили. Празда, що не відмовите?”

„Ще й питаєшся! Ми гостям раді,” — відповів, кланяючися, Улас. — „Будь ласка, злазьте з возів та вступайте в наші низькі пороги. Не погордуйте хуторянським хлібом-сіллю”.

Балакав як мога чемно, бо бачив, що жінки це зі знатних родів, до чемної поведінки звичні.

Босаковський і собі зіскочив із сідла і хотів помагати жінкам злізати з возів, але закрутилося йому в голові й він мало не впав Борис підбіг до нього. Завели недужого до бічної хати.

„А не казав я вам, щоб спочили, бо забагато крові сплило, а ви — ні та й ні! Лягайте ж тепер, а я Устю покличу”.

„Не клич, в Усті роботи повні руки... Перейде... Попроси лиш Уласа, щоб дав мені ківш старого меду. Старий мід, це таке питво, що здорового кладе, а недужого підносить, — щоб ти знав!”

За хвилинку прийшов Улас із ковшем старого меду.

Босаковський вуса на вуха позавішував і посуд обома руками до спечених вуст притулив. Пив, поки дна не побачив. А тоді:

„Спасибі, добродію мій! Вже мені полекшало. І на серці веселіше якось. А то перед годиною здавалося, що вму. В очах мені темніло. Я вже й завіщання зробив. Усе мое добро Борисові переказав: cum lasis, boris et spodniciebus, застерігаючи собі одно, а саме, щоб найстаршого сина моїм іменем охрестив, а молодших мав не менш одинадцять. Так, Борисику, серце, так! Дванадцятьох синів і ні одного менше.

Багато народу вигибає тепер, то треба про нове покоління подбати. Ворог одного вбє, а ми йому на те місце дванадцять. Розумієш мене?”

„Мудрагель куропатку їв”, — перебив йому Панас, поклепуючи Босаковського по плечах. — „Других навчаєш, а сам так не робиш. Такий молодець і не став під вінець”.

Босаковський солодко заплющив очі.

„Не судилося нам, не судилося. Як горілку пили, то мене минали, а як били, то від мене починали. Така доля моя. Як на війну, то Босаковський перший, а як женитися, то — підіжди! І діждався я до сивого чуба. Та ще й це сказати годиться, що дуже ти я вередливий був. Першої з краю я тобі не покохаю, а треба, щоб була і гарна, і розумна, і не з якого-будь роду. Не хочу розбтовувати шляхотної крови, — щоб ти знав”.

„Бачу, бачу”, — усміхнувся Улас. — „Ти такий козак, що все робиш не так, як треба. Зате бешся, як чорт!”

„А правда? Але що це нинішній бій, коли його рівняти з тим, що колись бувало. Раз я перед собою цілий чамбул пер, як стадо баранів”.

„Цілий чамбул?”

„Щоб я так воду пив, коли брешу. А було воно так...”

І Босаковський, забуваючи про біль і рану, брався розказувати один із своїх безчисленних подвигів лицарських, коли в сінях залунав голос Усті:

„Уласе! А де це ти пропадаєш? Того діда, як треба, то не докликешся, а як ні, то коло тебе треться. А відгукнися ж, старцуне непотрібний!”

„Бач, як щебече!” — усміхнувся Улас. — „Мов соловейко”.

„Дійсно”, — притакнув Босаковський, — „гарний голос у твоєї дружини. А все ж таки відгукнися, коли тебе кличе”.

„Пощо? Хай собі горло протре. Йй це до здоровля потрібне”.

„Буде тобі здоровля, як знайде”.

Та Босаковський не вимовив цих слів, як на порозі появилася Устя. Врадована така, аж сяла.

„А ходи ж бо у світлицю хутчіш!”

„Чого?”

„Не питайся, ходи!”

„Бачиш, що не можу. Біля недужого сижу”.

„Та який я тобі недужий!” — заперечив, зриваючися з постелі Босаковський. — „Такий мід, що й мерця поставив би на ноги, не то що. Цілющого меду, кажу вам, паніматко, дав мені напитися ваш Улас. Підемо!”

„Підемо, та не всі”, — спротивився Улас. — „Тобі, брате, полежати годиться. І як ти підеш такий пообв'язуваний поміж жінки? Та ж ти ще парубок, а не дід такий, як я”.

„Справді, як вам такому йти!” — притакнула й Устя.

„Як мені, кажете, такому йти?” — зажурився Босаковський. Йому дуже не хотілося лежати в боківці, тоді, як у світлиці було нове й, хто його зна, чи не цікаве товариство.

„Ваша правда, добродійко Усте, що кращих у коноплі кладуть, ніж я тепер, але зніміть із мене оцей турбан і я знов стану подібний до чоловіка. Що, ні?”

І хоч як противилася Устя, хоч як відраджував Улас, він таки поставив на своїм. Доти просив, і приговорював, і вигадував усяке, аж Устя зняла з його підголеного лоба не перев'язку, а просто рушник, яким цей лоб був туго зв'язаний, мов бочка обручами. А рану заткала полотняною шарпанкою та заліпила мастю.

Босаковський поправив свій оселедець, розчесав і пригладив вус, випрямився, відкашельнув і, підморгуючи зеленим оком, сказав:

„Ходімте!”

VIII.

За той час полонянки встигли вже помитися, попричісувати волосся і сьак-так довести до ладу своє пошарпане вбрання. Ніодна з них не вбрана була так, як звичайно виходила між люди. Видно було, що їх несподівано заскочило нещастя і що без спротиву вони ворогам не здавались.

На одній саян з дорогого чечемлету був порваний і нашвидку, тут уже, на хуторі, позшиваний докупи; на другій з контуша оксамитного відірвано дорогий соболевий комір; третій із сукні повідрізувано злотоглавові брами; ще інший від сорочки повишарпувано венецькі форботи, перетикані золотими бляшками. Ніодна не мала на голові чіпця, обсипаного перлами, чи беретика дорогого, чи навіть намітки шовкової. Все це харцизи поздирали з них і позривали, як предмети, загально цінені, які можна було легко продати, або пропити.

А все-ж таки навіть з останків оцього вбрання, яке мали на собі, навіть із тоненьких „кошульок”, що визирали зпід широких вирізів суконь на грудях, знати було, що це не селянки й не козачки-хуторянки, лиш жінки з родів знатних та багатих.

Сиділи в Уласовій світлиці на ослонах, застелених узористими налавниками, сиділи з хоробливими румянцями на блідих обличчях, з підковами попід очима, а деякі навіть з ранами на руках і на обличчях, що свідчили про їх розпучливу борстьбу з умичниками.

Уласові невістки припадали коло них. Жалували, потішали та розпитували, як „воно” сталося з ними.

Але гості не дуже то спішилися до розмов. Бліде світло осіннього хмарного ранку, що вливалось у простору світлицю крізь шкляні оболонки невеликих вікон, додавало їм ще більшого смутку. Видно було, що всяка з них охоче припала б до подушки у затишнім куточку і плакала б, пла-

кала до несхочу. А тут слід було показати себе гідно й достойно, щоб хуторяни не подумали собі, що вони не вміють оцінити того добра, яке їм зроблено, визволюючи їх із неволі. Всміхалися тим силуваним усміхом, що нагадує усміх пізньоосіннього сонця, або останні квіти в огороді. Лиш тілом своїм були на Уласовім хуторі, а душею все ще вітали в своїх домівках, з мужами і дітьми. Кожної хвилини раді б злетіти туди, звідкіля їх забрано насильно.

Перше вражіння великої радості, коли переходили від розбишак у руки Босаковського, минуло і замість нього з'явилася ціла низка питань, що сталося з їх дітьми, хатами, хазяйством і як їм туди вернутись?

Яксь молода сотничиха не втерпіла й розридалася в голос, головою об стіну товкла.

Недавно пібралися, і то з великої любови. Завели чимале хазяйство, челядь, достатки, так їм добре було, що хіба пташиного молока бракувало. Аж нараз налетіли вороги, як круки. Спалили двір, слуг перебили, добро розграбували. Чоловік її коло гетьмана, а вона тут, сама у невідомій стороні, безпомічна й безрадна, і тільки їй ходу, що з мосту та в воду.

„Не гніви Бога, сестро!” — вговорювала її сусідка, жінка старша і бувала в світі. — „Бо що я мала б казати? Я тридцять літ ні дня, ні ночі спокійної не мала, рук собі від роботи не чула, горювала, не досипляла, аж нараз, як сорока на тину сіла. Ось, диви, яке моє добро!” — Кажучи це, показала на свій пірваний одяг. — „А все ж таки всього харцизам не дала!”

Розвинула хустину і показала кілька чималих перел, які вспіла повідривати, чи повідгризати зубами з „кошульки перлової” та схвати в устах. — „Спасибі і за те, бо решти я вже не побачу”.

„Добре, що нас цілими залишили”, — додала третя.

„Великого окупу сподівалися, тому й пощадили. Коли б не це, Бог знає, де ми тепер були б”.

Так вони, хоч і не радо, розказували про свою біду, слова густо перемішуючи зі сльозами.

Одна тільки з них сиділа у кутку, мов намальована, мов той образ на покутті, задивлена в простір та заслухана в голос власної душі. Не плакала, не нарікала і навіть не зітхала, хоч видно було, що терпіла може й більше від дру-

гих тим німим і безмовним терпінням, замкненим у душі ка замок гордості.

Молода ще була, літ коло тридцять. Не марна, але й не огрядна, блідолиця, з великими синіми, як фіялки, очима і з темно-попеластим волоссям. Usta малі, не скорі до сміху, палені краскою свіжих малин і ціла вона нагадувала не буйний степ, а скоріше лісову поляну, овіяну таємними чарами літнього, погідного ранку, що будиться з короткого нічного сну, ранку, несвідомого грядучої днини.

Буйне, злегка схвильоване волосся, переділене по середині голови, обрамовувало сумовите личко, стискало вуха і сплетене було позаду, на круглій, мов зі слонової кости шиї, у тугий грецький узол. Було в тій мелодиці щось із античної богині і щось із християнської Мадонни; поміж живими жінками скидалася вона на гостю з далеких, невідомих країв. Тягнула до себе й приманювала незвичайною своєю вродою, але й не давала близько приступити до себе; сума достоїнств веліла шанобливо ставитися до неї.

Може це й було причиною, що навіть брудні руки харцизів не доторкалися до неї. Одяг тієї жінки, не так багатий, як гарно достроений до неї, був майже неткнений. Темно фіолетовий жупанець з горностаєвим білим коміром туго обхоплював її струнку стать, мов притулювався до неї, жовті, сапjanові чобітки гострими своїми носиками цікаво визирали з-під термолавної плахти, а на вирізі тоненької сорочки мерехтіло кілька зразків рівних, круглих перел, величини горохового зерна.

Ті перли особливо гарно підходили до неї, ще сильніше підкреслюючи її сумовиту, незвичайну вроду.

Коли Уласові невістки обходили гостей з чарками гарячої варенухи, вона подякувала, бо не вживає, при чім привітно всміхнулася тим усміхом, що ледви помітно промайне по вустах, але в пам'яті залишається надовго. Випила шклянку молока, закусила коржиком і знову сиділа в кутку мов чужа й неналежна до товариства, — далека.

Аж відчинилися двері й увійшла Устя з Уласом, а за ними схилиючи голову на порозі, щоб не вдарити нею об сдвірок, всунувся Босаковський.

Жінки припіднялися з місць.

„Чого ж бо ви!“ — припала до них Устя. — „Сидіть та будьте, як у себе, вдома. Бідні, бідні мої!“ — падькалася. —

„Такого горя зазнали, стільки страху наїлися, аж мороз по спині йде, як погадати. Таке горе, таке безталання, що хоч у прірву скачи”.

Сама плакала й жінок до плачу підбивала. Хиталася, як верби над потоком та ще в дощеву годину. Що вітер повіє, то каплі дощу посиплються з їх гілля. Оттак сипалися сльози з очей полонянок.

Улас, як усі козаки, не любив жіночого плачу. — „Та бо ти, жінко,” — сердився, — „буцім розуму не маєш. Замість розважити гостей, до плачу їх доводиш. Встидайся! І до чого тії сльози здалися? Що сталося, те не відстанеться. Тут не плачу, а розуму треба. Бо як усі станемо ревіти, то ворог прийде і пішле нас до біса”.

„Чиряк тобі на язик!” — гримнула на чоловіка Устя. — „Біса в таку годину взиває. От і похвалився перед чужими жінками, який то він мудрий”.

„А невже ж вони чужі?” — боронився Улас. — „Усі ми від одної матері біди та від одного батька лиха. Що, ні?”

Жінки не лиш притакнули, але й дякувати стали йому, як спасителеві своєму. — „Коли б не ви”, — казали, — „то ми опинилися б, Бог знає, де. А так, Господь милосердний післав нам у підмогу таких лицарів, що про них тільки пісень співати б”.

„Авже-ж, що краще пісень співати, ніж лотоки пускати” — жартував Улас. — „Маємо навіть дядька Помела між собою. Він до бандури мистець. Як заграє нам по обіді метелиці, то й про горе забудете, мої ви. А тепер мушу вам сказати, що коли б не товариш Босий, якого нам Бог милосердний саме вчора, мов з неба, зіслав, то хто зна, що було б і з вами, і з нами. Йому ви дякуйте, не кому іншому, бо він найбільш потрудився і навіть кров свою пролив”.

Всіх очі повернулися до Босаковського. А він стояв у своїм каптані з лосевої шкіри, високий, худий, буцім засоромлений Уласовою похвалою, лівсю рукою шаблю притримував, а праву до грудей притискав і, низько схиляючи голову, заєдно твердив:

„Не мені, не мені, а Богові Всемогучому хай буде честь і вдяка!”

Нараз очі його впали на жінку, що безмовно в кутку світлиці сиділа. Випрямився, подався кроком назад, обличчя

Його стало не те, що було перед хвилиною, здивування, не-
певність, радість промайнули по ньому, він стрепенувся,
підбіг і крикнув не своїм голосом:

„Олено Богданівно, невже-ж це ви?!”

— — — — —
Пізнав молодшу доньку покійного гетьмана Богдана,
полковницю Нечаїху.

ІХ.

„Полковниця Олена Нечаїха, покійного гетьмана Богдана молодша донька!“ — понеслось по хуторі й кожний хоч через поріг хотів глянути на неї.

По смерті великого гетьмана і його старшого, невговканого сина Тимоша, тільки свічки й воску осталося, що дві його доні, старша Катерина за братом гетьмана Виговського, Данилом, і молодша, Олена — Степанида, за полковником Нечаєм, бо на молодшого Хмельниченка, на Юрася, усякий дивився більше із спочуванням, ніж із надіями. Знали люди, що це хлопець слабого здоров'я, якого часто навідувала „велика болість“. Тоді ним трясло, кидало, а коли недуга й переходила, він довго ще лежав непритомний і до ніякого діла неспосібний. Зате обі доні Богданові були здорові і дуже гарні.

Старша донька, Катерина Данилиха Виговська, мала батькові палкі очі, чорні кучері, смажні вуста, була смілива, весела, жартівлива і батько її любив, як нікого більше. Ніхто так не вмів розважити покійного гетьмана, як вона, і навіть тоді, коли його генеральний писар, Іван Виговський, боявся приступити до люто розсердженого, або важко зажуреного гетьмана, то Катря сміливо вбігала до батькової світлиці і кількома словами розвеселювала його. На неї одну він не сердився ніколи і нікого такими пестощами не обдаровував, як її. Тому-то й тримав свою Катрю біля себе, а разом із нею і її мужа, Данила Виговського, на котрого перелив частину своєї батьківської любови.

Чи козаків гетьман гостив у своїх покоях у Чигирині, чи народ приймав на суботівським подвір'ї, чи пишним пиrom вітав заграничних послів у новім дворі в своїм улюбленім Суботові — все Катря мусіла бути біля нього. Ніодна з жінок не вміла так гарно забавляти гостей, так цікаво розказувати їм про те, що вільно було розказувати, так дотепно відповісти нераз на дуже круте питання котрогось.

із них, а іноді то й загнати у глухий кут найвправнішого хитруна-дипльомата. Не диво, що Катря не мала ворогів ні між своїми, ні між чужими, а хто її раз бачив і кількома словами перекинувся з нею, не міг нахвалитися її розуму, вроди та вдачі.

Молодша сестра Катрусі, Олена - Степанида Нечаїха, — не в батька, а в покійну матір, першу Богданову жінку, вдалася. По Сомках одідичила вроду, а по матері ще й тиху вдачу перейняла. Добра, мягкосердна, кому і коли тільки щось доброго могла зробити, робила, але, борони Боже, щоб дякувати їй за це. Бентежилася, мовкла і замикалася в собі, як тая квітка „не руш мене”. Ніхто поганого слова не чув від неї, ніхто її сердитою не бачив. Здавалося, за всіх вона терпіла, всі болі в своє добряче серце брала. Віддана за Івана Нечая, брата славного Данила, що під Красним лицарською смертю, згинув, і що про нього пісню по всій Україні співають, щиро свого чоловіка любила й найрадніше з ним перебувала. А що Нечай, полковник черкаський, хоч Богданів зять був, все службу подальше гетьманської столиці робив, і то звичайно важку й дуже відповідальну, то й Олена молоденькою з батькового двора пішла у світ та мало коли в Чигирині й у Суботові бувала.

Останній раз приїхала була на похорон батька, щоб дивувати людей своїм кам'яним смутком. Як тая статуя за домовиною йшла, без сліз і без голосіння. Дехто міг собі погадати, що не любила покійного батька, а на ділі більше любячої доньки може ніколи й не було.

Останніми часами Іван Нечай перебував у Старім Бихові. Царська рать напирала, намагаючись захопити Бихів, а полковник Нечай землю їв, що Бихова не віддасть. Зачинився у ньому, поправив мури й вали, призбирав куль і пороху, дібрав таких відважних і хоробрих товаришів, як і сам був, та сказав собі, що живим не здасться. Олена Богданівна, як любяча, вірна дружина, не кидала свого чоловіка. В Старім Бихові сиділа, хоч сестра Катерина і сам гетьман Виговський кликали її до Чигирина, що був куди краще укріплений та знадоблений кулями й гарматою.

Олена не йшла й про неї стали ходити всілякі тривожні вістки.

Тому-то й таке незвичайне вражіння зробила її несподівана поява між полонянками на Уласовім дворі. Не лиш

Помело й Панас не могли від неї очей відірвати, але й конюхи та стаєнні хлопці. хоч через поріг хотіли побачити Нечаїху.

У тих важких і небезпечних часах, коли Україна, як велика, але невикінчена ще будівля, затріщала й захиталася в основах, коли, здавалося, Богданове діло змарніє і пропаде навіки, усякий дивився на сиріт по покійному гетьманові, як на живий спомин про недавню світлу минувшину, за якою всі тужили й жалували, а мало хто почувався до вини, що її втрачено.

Тоді, як Катерина Данилиха Виговська живіше нагадувала свого покійного батька, бо й подібна була з очей до нього і часто-густо їх укупі бачили, то Олена-Степанида Нечаїха мала в собі щось із тієї сумної, тугою оповитої святости, якою осяяні бувають спомини про величню минувшість.

Тому-то й Босаковський не дивився на неї, а прямо молився, як до святої, коли після обіду Олена сіла в своїм кутку та казала і йому сідати проти себе.

Жартував, що дзигель заломиться під ним, бо він тільки на коні вміє справно сидіти і щопиш на її приказ зважився присісти, як на гиляччі птах.

„Тобі, пане Босаковський, Господь дав такий ріст, що мені прийшлося б дуже голову вгору підіймати, хотівши балакати з тобою”.

Кому іншому Босаковський знав би, що відповісти, а перед полковницею Нечаєвою він буцім язика в роті забув. Соромився своїх неслухняних вусів, свого полатаного лоба і, як київський спудей перед співом, відкашлювався та поправляв комір, хоч він навіть не доторкався до його довгої, як у гусака, шиї.

Аж якось він нарешті заспокоївся та спитав про Бихів і про полковника Нечая, як звичай велить жінку про чоловікове здоровля питати.

„Мій чоловік? А ви знаєте його? В гарячій воді купаний, хоч на око буцім то спокійний і розважний”.

„Славного Данила Нечая невідродний брат”.

„Ах, тая слава, та безталанна слава! Вся у крові та в сльозах. Менше її, а більше щастя і більш спокою на світі, чи не краще було б?”

„Хто біди не знає, хай мене питає”, — відповів Босаковський і втих, мов води нараз у губу набрав. Зрозумів, що відізвася не до речі. Лихий був на себе.

„Простіть, пані моя! Але я шаблюю по голові дістав”.

„Бачу і жалію. Хоч ви й не знали, що обороняєте мене, а все ж таки оборонили й потерпіли через мене. Тепер вам найкраще пожитися та підождати, поки не засклепляться рани”.

„Лежати? Тепер? Коли стільки діла! Краще на боєвищу згинуть, ніж нікчемніти в постелі!”

„Оттак і мій Іван балака, так і покійний батько казав, не зважаючи на своє здоров’я”.

„Покійний ваш батько не зважав, а ми мали б себе щадити? А що ми в порівнанні з ним?... Ніколи! Земля нас не прийняла б, коли б ми не постояли за неї!”

Нечаїха мовчала. Привикла до таких слів. І Босаковський не відзивався хвилину. Знову був лихий на себе, бо чув, що сказав не те, що годилося сказати. Аж, помовчавши хвилину, спитав:

„А як же там Бихів?”

„Коли я виїздила, то все було гаразд, а як там тепер. — не знаю”.

І зітхнула.

„А ви коли з Бихова, пані полковнице?”

„Коли? От уже й лік згубила, але, здається мені, давно, дуже давно”.

„За мужем стужилися?”

„Гадаєте, що ні?” — спитала й подивилася йому в очі. — „Привикли ми одно до одного. Він такий добрий для мене”.

„І хоробрий”.

„А щоб ви знали, що хоробрий, справжній лицар. А слово його, як скеля. Що скаже, те й святе”.

„Так і повинно бути”.

„Так е... Що я напросилася, щоб не вислав мене з Бихова, що не намолилася, ні й ні! Намітив шлях, підібрав людей, вирядив мене і — їдь!... Я поїхала”, — з жалем промовила Нечаїха. — „Псїхала”.

„Куди?”

„Куди люди не їздять. Вовчими хсдами й заячими слідами”.

„Боже! Які часи!”

„Які люди, такі й часи, не кращі і не гірші”.

„Нема руки, щоб повела діло. Виговський замяткий”.

„На Виговського забагато біди нараз звалилося”.

„Правда ваша. Забагато злого на нього одного”.

„Приятелі покинули його”.

Босаковський усміхнувся гірко.

„Тоді любить сват, коли ти багат. Але ж бо й те годиться сказати, що Виговські гордії, особливо вона. Так голову високо носить, як яка княгиня”.

„Не вище, ніж на гетьманиху пристало”, — завважила Нечаєва. — „А чи знаєте ви, звідки це пішло, що вона горда?”

„Звідки, пані?”

„Не знаю, чи були ви при її відїзді до Чигирина?”

„Ні, не був”.

„Ото ж віздила вона, як справжня княгиня. Золочена карита, шестірня чудових арабських коней, а найгірше, що на голові мала брильянтовий діadem, — по бабці своїй, бо, як знаєте, по мамі вона з колишнього княжого роду Соломирецьких. Ото ж оцього нещасливого діядему наша старшинська жінота ніяк їй простити не хотіла. — Княгиню, не гетьманиху гетьман нам привіз із княжим вінком і в чужинецьких робронах. Навіть кравця француза з собою привела, так буцім козацька наша одіж не гідна її особи. — Так хтось шепнув і як пішло, як пішло, то вже ні спинити, ні переконати, — горда й горда, та й тільки! А вона, кажу це вам, не горда, лиш достойна. І ріст, і хід і голос — достойність одна. Я від неї дурного слова не чула. У раді наймудрих мужчин могла б ця жінка сидіти. Бачить, як у нас є, і не дурить себе, ані інших. Тому-то й на гетьманським дворі перевелися колишні гулящі пири, не лились ні меди, ні вина, а вже про горілку, то і не згадує. — Манастир з гетьманського двора ця княгиня зробила, — стали нарікати на неї. Гетьман побачив, що воно недобре, та, щоб задобрити своїх старшин, став їх у гості до себе просити, навіть сам пробував одну, другу чарку вихилити з ними, але, знаєте, він пити не любить і навіть не вміє і його зусилля на небагато здалися. А гетьманиха, хоч і виходила зі своїх покоїв і хоч пробувала привітною бути, та вдачі своєї змінити не могла. Горда — казали й кажуть про неї. Таке-то, пане Босаковський, таке! Не легко в нас на верху стояти”.

Босаковський зітхнув.

„Відома річ — ще такий не вродився, щоб усім догодив. Жалко мені гетьмана Виговського і його достойної дружини, так жалко, що навіть вам сказати не вмію. Життя за них віддав би і віддам, якщо треба буде, так мені, Боже, допоможи й Ти, Матінко Свята... Ну, так, але, будь ласка, скажіть мені, моя пані, як і куди ви їхали, поки не заїхали до оцього гостинного хутора і до оцих добрячих хуторян, Уласа та Усті?”

„Іхали ми, як я вам уже казала, не дорогою, а полями й лісами. Переправилися щасливо через Дніпро, Березину, Припять і, сама не знаю, через скільки ще поменших річок, аж доїхали до Овруча. Там були в нас знайомі, люди добрі і певні. В них то ми й зупинилися на декілька днів, щоб відпочити, бо й люди, й коні були змаргані й виснажені до краю”.

„Мабуть і страху набралися у тій дорозі чимало”.

„Неспокійно там, як і скрізь тепер в нашій Україні, а найгірше, що не знати, кому вірити, а кому ні. Сильно спантеличений народ”.

„І зіпсутий всілякими підшептами й перекупствами”.

„Простий народ може й менше від старшин. Він одного, знай, хоче волі”.

„А волі без ладу й кріпкої влади не було й не буде. Ваш покійний батько вмів людей кріпко в жмені тримати. Навіть старшин”.

„Так. А тепер вони польських панів удають, забуваючи, що Польща давно вже має свою державу, а в нас щоби її будують”.

„Відбудовують”, — поправив Босаковський і замовк.

Нечаева також мовчала. Обое мабуть не могли погодитися з гадкою, що будівля, здвигнена такими коштами й зусиллями, хитається і розвалитися може. Нечаєвої очі смутком, як небо імлою заходили, і вона знову ставала подібнішою до образу, ніж до живої людини. Аж Босаковський підхопив нитку перерваної розмови.

„А в Овручі що?” — спитав.

„Що?” — і вона буцім з важкого сну пробудилася. — „В Овручі”, — розказувала крізь сльози, — „коли я побачила своїх знайомих, як вони жили семейним життям, нагадала собі Бихів і свого чоловіка, і така туга вхопила мене

за серце, що, гадаю собі, хай буде що хоче, а я таки до Бихова вертаюся... І казала навертати коні”.

Босаковський вус шарпнув:

„Зле ви, моя пані, зробили, дуже зле! Як можна було виставляти себе вдруге на такий труд і на таку небезпеку!”

„Зробила я так, як мені серце веліло. І нині, коли б могла, то не куди, а до Бихова поїхала б, до свого мужа”.

Босаковського лице гірко скривилося, хоч як він не хотів показувати того по собі.

„Рана вас болить?” — стривожилася Нечаєва.

„Відізвалася. Але я привик до ран, пані. І невже-ж це рана? От шарпнув мене трохи і тільки”.

„А все-ж таки краще буде, як положитеся та відпichnete”.

„Краще не може бути, як тепер є, коли я розмовляю з вами. Ви й не знаєте, який я щасливий. Пригадується Чигирин і Суботів і наче бачу вас дівчинкою оттакою”, — і показав, якою була тоді Нечаєва.

І це „оттакою” вимовив він так якось тепло, так зворушливо, що аж дивно було, звідки він такої мови взяв.

„Ви все так сумно дивилися на світ, мов прочували, що колись настане”.

„Може і прочувала, — не знаю”.

„А ваша сестра Катерина, тая щебетала, мов пташка. То ж то весела була, як весняний ранок”.

„Ах, пане Босаковський, боюсь, щоб і вона тепер не посумніла”.

„Бог ласкав, може відверне від неї лихо, і від вас, і від цілого вашого достойного роду. А ми, вірні лицарі вашого незабутнього батька, постоїмо за вас”.

„Спасибі вам”.

„Обовязок святый сповнимо. Але розкажуйте, що було далі .

„Нема що багатс й розказувати. Зараз другої ночі, як я з Овруча пустилася назад у Бихів, на нічлігу на нас у сні напали. І що ви скажете, мої люди, хоч як здавалося, певні і вірні, одні пішли собі кудись гуляти, а другі здались”.

„Собаки!” — крикнув Босаковський, але схопився і просив вибачити за слово.

„Двох, що заступалися за мене, вороги вбили”.

„А все ж таки хоч двох чесних знайшлося”, — завважив

Босаковський і відітхнув, буцім йому лекше на душі стало.
— „І що?”

„І тоді добро моє забрали, а мене вивели й посадили на возі, поміж іншими полонянками. Добре, що не знущалися, бо й таке буває. Навіть одежі з мене не здирали. І пальцем не торкнули мене. Так їхала я на тому возі, буцім не знаючи і не відаючи, що зі мною сталося і як я в тім товаристві взялася, і яка доля може мене стрінути. Ніби мені щось починено, ніби я розум трачу. Так доїхали ми до ліска під оцим хутором, а що опісля було, то ви вже краще знаєте за мене... Але, правда, я ще й досі не подякувала вам за ваш труд, ви так хоробро билися, мов справжній лицар, і кроз пролили за нас. Так тоді дякую вам щиро. Спасибі вам!”

І простягнула свою дрібну руку.

Босаковський припав до неї.

„Полковнице! Я і життя за вас віддав би!”

„Маєте тільки одно. Не віддавайте так легко”. — відповіла і на її вустах заграла ледви помітна усмішка мимолетна. — „Тепер не штука вмерти, але жити!” — додала й задумалася.

У світлиці сутеніло. Сонце сідало за ліс. Від лугів несло вялим духом пожовклого листя і сухих билин. Котрась із Уласових невісток сміялася здоровим, хуторянським сміхом і сміх цей луяв чомусь так нестерпно.

Босаковський спер бороду на рукоятку шаблі. В голові йому шуміло, як у млині. Закусував зуби, щоб не зрадитися, що по його тілі пробігають дрощі. Крізь вікно бачив, як останні соняшні проміння скакали по жовто-червонавих листках і здавалося йому, що це так скачуть поодинокі хвилини його життя. Ще кілька... хвилин і — настане ніч.

„А що ж з вами діялося, пане Босаковський, за той час, як ми розійшлися?” — спитала нараз Нечаєва.

„Зі мною?... От так жив собі помаленьку. Наперед не виривався, ззаду не залишався, середини тримався”.

„Під Конотоп ходили?”

„Ще б то ні!”

„І билися?”

„Не чекав, аж мене вбють”.

„А чи все ще такі жартовливі, як колись”.

„Жартами смуток полошу”.

„Щасливі!”

„Та він не все втікає, цей смуток. Різно бува. От і тепер...” — і не докінчив.

А Нечаєва:

„Тямлю, як ви колись у Суботові, або в Чигирині таке вигадували, що прямо гинь! Катря велика охотниця була до жартів, так бувало сміється, що мати зацитькувати мусить. »Цить, бо батько почує!« Тямите?»

„Тільки мого добра, що спомини”.

„А тепер наша Катря полковниця Виговська, а Виговським не добро в Україні”.

„Не добро...” — повторив сердито Босаковський і шаблею стукнув. — „Не добро, та ще ми живемо! Постоїмо за доньок нашого незабутнього гетьмана і за весь його рід! Побачимо, чия візьме. Біда лиш, що ваш брат Юрась заплутався в це діло”.

„Правду кажете, заплутався він на біду собі і нам. Добрий хлопчисько, тільки легковірний. Дав себе опутати Брюховецькому”.

„Чи лиш він? А ваш дядько Сомко, а Цицюра, а Тетера? Ви про Тетера забули?”

„Краще б я його й не знала. Осоружний він мені, хоч улесливий і такий ввічливий, що здавалося б до рани його прикладай”.

„Тетера! Ох, цей Тетера!” — покрутив головою Босаковський.

На блідім обличчі Нечаїхи зацвів легенький румянець.

„На що там Тетера! Він чужий. Але рід наш! Подумати: брат на сестер іде, на тих сестер, що так любили його і доглядали в недугі. А ми його й досі жалуємо та не перестаємо любити... Брат... Але залишім це. Надто сумне воно й болюче. Краще розкажуйте про себе. Чи не женитесь? А може вже й оженились?”

„Я?” — і Босаковський дивно якось розсміявся у голос. — „Ха, ха, ха! Я й жінка! Мав пес хату, а Босаковський дружину! От і зажартували, пані! Зажартували. Не гадаю я женитися, хоч може яка дурна й пішла б за мене”.

„Чому дурна?”

„А тому, бо хто я такий нині? Ні рак, ні риба, ні козак, ні шляхтич. Одним словом — невдаха. Не мати мені ані жінки, ні дітей. Я вже собі й небожа підшукав”.

„Хто ж це такий?”

„А Борис Крученко, коли чували”.

„Сотника Крука син?”

„Цей самий”.

„Що в гетьманихи Виговської на покоях служив?”

„Цей. А ви знали його?”

„Виділа його в Чигирині”.

„Він тепер тут, на хуторі. Не бачили?”

„Може й бачила, та я дивлюся і не вижу. І що ж він?”

„Нічого собі. Гарний козак. А як учора бився, щоб ви знали! Жаль лиш, що влюбився і тепер, мов без душі ходить”.

„Чому?”

„Бо дівчина пропала, Маруся Богатківна, сотника Богатька доня”.

„Знаю її. Була в мене в Бихові, від мачухи моєї приїздила, щоб їхати до неї, бо в Бихові гаряче”.

„І що? І що?”

„Зі мною й доїхала до Овруча, а тут, як я вам казала, дороги наші розійшлися. Я повернулася назад, а вона поїхала в Чигирин, та чи заїхала — не знаю”.

„Спасибі й за те. Все-таки легше буде шукати. Може де й знайдемо тую безталанну Марусю, а то мій Борис збожеволіє без неї”.

„Таке кохання?”

„Ой те кохання!” — і Босаковський так жалібно завернув очима, що Нечаїха мало не скрикнула. — „З кохання”, — повторив, зітхаючи. — „І не диво, — молодь! Я також колись, та — пішли мої літа, як вітри круг світа й уже їх не вернути. Ой, ні! Тепер я щастям других радію. Але й тієї радости так мало. Бо скільки то нашого жіноцтва пропадає. Мов буйний квіт вітри з дерев обривають та кидають його всякій наволочі, простіть за слово, під ноги. Який жаль!”

Нараз голос його перемінився.

„Але цур їй, отій лихій долі! Поборемося ще з нею! Поборемося по лицарськи, по молодецьки. Почують ще вороги нашу силу. Зуби свої поломлять, заки нас зідять, прокляті!”

„Ви то тверді, але ми, жінота?” — спитала Нечаїха, а Босаковський стрепенувся, здригнувся, й дивно якось завернув очима:

„За вас ми й умерти готові. Ви краса нашої землі, її честь і оздоба! Ви...”

Та не докінчив. Довго стримуваний біль, поборов його. Захитався і з дзигля зісунувся на землю. Бренькнула шабля, стукнула голова об долівку. На цей стук прибігли люди й разом з Нечаїхою взяли його чутити. Не відчиняв повік.

Мов умерлого віднесли до боківки.

Х.

Останні птахи відлетіли до теплих країв, а в Уласовім саді останні листки відривалися від гилляк, щоб за ними летіти. Та не залетіли далеко. Поборикалися трохи з вітром і знеможені лягали де-небудь.

„Оттак і ми”, — казала Нечаєва, йдучи стежкою від хутора до пасіки.

Тою стежкою вона тепер щодня ходила, туди й назад.

„Вже я мабуть тим ходом до Старого Бихова зайшла би”, — думала собі, — „до мого чоловіка”.

Стежка була не проста, а вихиляста, бо поміж деревами крутилася. Нечаєвій здавалося, що на скруті її чоловік притаївся і чекає, щоб застукати свою Олесю. Тоді прискорювала ходи, а то й бігла, як колись малою дівчинкою до покійної мами, — бігла, щоб хоча свою срібну тугу там зустрінути...

Нечая не було.

„Він у Бихові. Обороняє його. А може...”

І найстрашніші образи виринали перед її очима. Криаві, повні жахливого терпіння.

„Ні, ні! Не допусти до того, Боже! Матінко свята, заступися за нього!”

І довго стояла на стежці з піднесеними до неба очима. Як статуя.

Листки в саду шелестіли. Чи сподівалися вони весною, що з ними осінь зробить?... Олесі до осені життя ще далеко, а що сталося з її мріями дівочими?... Не одно собі уявляла, не одну тривогу пережила тоді, як покійний батько в далекі походи ходив, але те, що тепер переживає, навіть їй у сні не ввижалося.

Гетьманська донька і полковника Нечая жінка. на половині дороги між Биховом і Чигирином опинилася, у хуторі незнайомих людей, без челяді, без грошей, тільки в тім, що на собі має. Доля їй „смішного Валька” на опікуна післала,

єдину людину, яку вона знала з давніших кращих часів. Але буцім зажартувала собі з неї доля, бо „смішний Валько” вже від кількох днів лежить без пам’яті.

Зразу було з ним дуже погано. Навіть Улас не мав надії, щоб він видужав, тільки Устя не відступала від нього. Все якесь зілля варила та щораз нові масті прикладала до ран. А він, сердега, нікого й не пізнавав. То усміхався, не знати до чого, то сердився, грозив на когось шаблею, зривався і хотів кудись іти.

Для Нечаєвої не новина біля ранених сидіти. Чимало їх у Бихові було, чимало колись у Чигирин на возах привозили. Але Босаковський так якось дивно дивився на неї, коли йому мокру хустку до голови прикладала, що вона бентежилася і рада була, як котрась із Уласових невісток виручала її. А найгірше було, як він у гарячці, вигукуючи всілякі імена, наші й чужосторонні, згадував також якусь Олесю, а, згадавши, заспокоювався, замикав очі й лежав непорушно, як мерлець.

Вона тоді з тривогою вдивлялася в його обличчя, наслухуючи, чи він ще дихає. На щастя, так.

Від учора йому полекшало. Жар зменшився і недужий лежить спокійніше. Мабуть не тривожать вже його ніякі привиди страхотні. Може Бог дасть, що видужає. Ще тільки того треба, щоб він її покинув, єдина душа, що зв’язує її теперішнє з минулим, єдина людина, про якого знає, що він їй прихильний. Був колись і є тепер. Вірний, хоч дивний такий, сумовитий сміхун.

І ціла низка споминів, тісно сплєтених з постаттю Босаковського, виринала з минулого, мов із безодні. Знала його дитиною.

Зразу боялася його довжелезних вусів і оселедця на підголенім лобі, що, мов живий, пересувався з одного боку на другий, і шаблі, оправленої в якусь гадючу шкіру, і неоднакової краски очей, що він ними так дивно завертав, і треба було чимало часу, заки зважилася потягнути його за ті вусиська й сказати: „Який смішний Валько!”

А він не гнівався, лише показував, як пальці козачка танцюють, і як від рук зайчики на стіну вискакують, і як півень кукурікає на тині, і як татарин на коні їде, а жид на війні шаблею рубає. За кожним разом щось інше вигадував і за кожним разом, як батько з походу вернувся, то про но-

вий подвиг Босаковського розказував. І Босаковський на чигиринським дворі став людиною буцім своєю. Тільки привикнути не могли до того, як він кланявся, як дякував, встаючи від столу, і як жінок по руках цілував. Старі звички, що він їх ніяк не міг забути.

Пригадувала собі Нечаева колишні добрі часи і чомусь їй здавалося, що вони ще не пропали, а Босаковський являвся їй саме тою єдиною людиною, що може їх врятувати. — „Господи! Щоби він одужав!” — молилася в душі за його здоровля.

Хутір заспокоївся. Зразу вечори були такі довгі, а ночі гнітюче тихі. Усе причувалися якісь крики в лісі і калатання до воріт, але згодом життя вернулося до старого, тільки Панасові додали ще другого сторожа, щоб ворог не підступив під хутір. Але ворога не було. І хутір став забувати про страшну пригоду. Світ не цікавився відлюдним хутором, а хутір, здавалося, не дбав про те, що діється у світі.

Здавалося, бо на ділі Улас нераз будився серед ночі, а потім довго перекидався збоку на бік, думаючи, що то тепер діється у нас. То знов Устя протирає зі сну очі, а чуючи, що її чоловік не спить, питалася його, до чого воно їде і як воно скінчиться.

Улас потішав її, що люди помудріють, подадуть собі руки й проженуть ворогів на чотири вітри. Устя вдавала, що вірить своєму чоловікові, але по її голосі й по нових питаннях знати було, що вона іншу думку має, лише висловити її не хоче.

Уласові сини по давньому ходили на промисли й приносили новини все гірші й гірші.

Улас гримав на них, щоб не крякали та не страшили людей.

„Бачите, як жінки бояться. Ще доведеться їм волосся підсмалювати та підкурювати їх, щоб перепуд прогнати”.

А Настя йому на те:

„Який мені відважний! Не лише з постелі на собак гукає, але й до вікна піде, правда?”

Найгірше було з Борисом. Йому якби хто приску в чоботи насипав, так спішився, а тут Босаковський занедужав і не годилося хорого лишати, а самому йти на розшуки за Марусею. Його заспокоювали та потішали на всякі лади, а він мав одну відповідь: „Добре говорять, кого не болить”.

Два дні пересидів біля постелі недужого, а на третій таки не втерпів і пішов з Уласенками. Перейшли ліс, переправилися через річку і вибралися на шлях, що ним чимало людей проходило. Там по коршмах ставали, розпитувалися, але з чим пішли, з тим і вернулися. Люди або не знали Марусі Богатьківної, або казали, що знають і щось таке про неї торочили, що Борисові аж у голові шуміло. Одні казали, що вона віддалася, інші, що постриглася в черниці, а ще інші, що вмерла з туги за своїм любим, що згинув у якімсь бою. Одні буцім то бачили її коло Овруча, а інші зустрічали в Чигирині. Де Рим, де Крим, де Овруч, а де Чигирин!

Борис, ще гірше зажурений, вернувся з Уласенками на хутір і постановив ждати, аж Босаковський видужає. Вірив, що як він не допоможе йому відшукати Марусі, то не допоможе ніхто.

XI.

Був один із тих довгих осінніх вечорів, що то їм, здається, кінця немає.

Тріщали дрова в печі, пугукали сови й вітер навівав тугу. До вікон стукали дрібні каплі дощу. Розридалася осінь. Розридалася так, що навіть вовки не витримали — вили.

Не можна сказати, щоб їх на хуторі боялись, бо забезпечували його широкі рови й високий частокіл, а все ж таки, як долітало це настирливе „у-у..”, то на душі ставало маторошно.

Уласові й Помелу, як старим, бувалим козакам, пригадувалися такі картини, яких не забувається ніколи: боевища, незакопані трупи, важко ранені козаки, що з місця рушитися не можуть, а тут чимраз ближче оце гідке: „у-у...” Вовки підкрадаються, щоб жв'якувати живе, або ще не зовсім застигле людське тіло.

„І пощо тих поганих звірюк на світі?!” — нарікала Устя. — „Яка з них кому користь?”

„Є всілякі звірі, корисні й шкідливі, так, як і люди”, — мудрував Улас.

„Мабуть і вовки на щось здалися, коли їх Господь сотворив”, — докинув від себе Помело.

„А може б ти нас, брате, бандурою розважив”, — позернувся до нього Улас. — „Так добре слухати, як граєш. Бандура — чарівниця, з нею навіть смуток веселиться. Дуже я її люблю, оту бандуру”.

„Заграв би, брате, але Босаковський у боківці лежить. Що собі полковниця про нас подумає. Скаже, що ми дикуни, навіть хорому спокою не даємо”.

„Твоя правда”, — згодився Улас і схопився з лави, — „полковниця мабуть утомилася, сидючи біля нього”..

І пішли.

Босаковський лежав горілиць на постелі. Очі мав повіками прикриті. Лиця вже йому не то не горіли, а бліді були,

позападали, помарнілі, як у мерця. Неголений лоб став заростати коротким, твердим як щітина, волоссям, оселедець зісунувся на вухо. Виглядав ще страшніше, як звичайно, бо щось невідоме й загадочне малювалося на його обличчі. Нби він у заземських сторонах вітає і бачить те, чого живій людині бачити не доводиться.

Нечаєва сиділа біля постелі і дивилася у вікно, що дощем та імлою, як більмом, заходило. Так вона мабуть і на світ тепер дивилася, як у це вікно. Нічого доброго й ясного не добачала в ньому.

Нараз відчинилися двері й Нечаєва стрепенулась. Але й недужий підніс повіки. Його очі впали на неї. Засяли живим огнем.

„Чи мені сниться, чи мені здається?“ — промовив радісно. — „Ви це, Олено-Степанидо, чи не ви?“

„Я, пане Босаковський, заспокійтеся!“ — і подала йому вина, змішаного з водою.

Він, замість чарку, вхопив її руку й прилип до неї вустами.

„Жалібнице моя небесная“, — причітував, як у акафісті. — „Як же я вам маю дякувати, що трудилися біля мене, біля такого старого нездари“.

Улас приступив до постелі.

„Не балакай багато, бо ти ще сили не маєш“.

„Не бійсь, у мене сили за двох слабих, а мовчати я з роду не вмів і не вмію... Погано мене той бузувір черкнув, ой погано! Мало на другий світ шаблюкою не загнав. Та добрі люди не пустили“.

І знову хотів руку Нечаєвої цілувати, та Улас не дав.

„Здурів хлоп, припав до руки, як віл до соли! Лиши полковницю, бачиш вона трудна“.

„Ангел мій, опікунка моя небесна!“ — лебедів Босаковський, не ховаючи своєї радості. — „А таки, кажіть собі що хочете, гарний цей світ, їй Богу гарний! А там, темінь одна, невідоме. Ні шаблі, ні жінки, ні чарки. Нічого я там не робив, а втомився так, буцім по десятиох боях з ворогами. Не подобалося мені на тамтім світі, краще в нас. Та ще коли бачиш таке гарне товариство біля себе, — рай та й годі!“

Нараз споважнів і задумався. А тоді:

„А що ж у вас чувати? Що робили, як мене не було? Чи нема яких новин?”

„Новин то цікавих нема”.

„А Борис? Чи не здурів ще з жалю за своєю дівчиною?”

„Нема його, поїхав з моїми синами, все йому здається, що знайде десь Марусю”.

„Не гадаю, щоб він сам її знайшов. Хоробрий козак, та дотепу не має. Поможемо йому. Завтра мушу вставати”.

„Ха-ха-ха!” — розреготався Улас. — „А то сказав, як до воробця з гармати стрілив. Далеко б ти зайшов. І часи які! Перше в нас — що байрак, то козак, а тепер — що хмиз, то харциз. Тепер, сирото, треба не лиш голову на карку, але й силу в руці мати”.

Босаковський зітхнув.

„А що Борис скаже, як вернеться? Добре нам говорить, а його серце болить”.

„А хоч і болить, то хай потерпить. На те він і козак. Більше страждання, то більше буде кохання. Правда, брате Помело?”

„Тю на ваші голови!” — сплюнула Устя. — „Такі старі діди й кохання їм із язика не сходить. Та вам про спасення душі подбати б, а не про що”.

„А чого ж ти мені поперед очі снуєшся”, — виправдувався Улас.

Цим так розсердив її, що мало не била.

„Фарисей, лицемір брехливий. Ще й насміхається з мене. Коли б тут не полковниця, я тобі показала б!”

„Мир вам!” — архиерейським голосом промовив Босаковський і хотів руку підняти, мов до благословення, та рука йому безсило назад опала.

„Бач, який силач”, — усміхнувся Улас. — „І такому хочеться в дорогу! Полежи ж ще, небоже, поїж мясця, попий медку, а тоді й побачимо, що буде”.

„Медку то можна”, — моргнув лівим оком Босаковський. — „Хоч би й зараз. Не багато, з пів кварти, бо пить на язиці росте”.

Нечаева перестрашилася.

„Не нині ще, не нині! Хочете, щоб вас знову в жар кинуло!”

Її заспокоїли, казали, що недужий звичайно вимагає того, чого йому не вільно.

„А здоровий, гадаєте, ні?” — підморгував бровою Босаковський і скривився, бо ще рана його боліла.

Нараз глянув на стіну, де висіла його шабля.

„Бачите, о, бачите, як хитається”.

„Що? Де? Що тобі знов привиджується?” — питався Улас, перестрашений, чи він знову від пам’яті не відходить.

„Як то що? Не бачите, шабля. Он, киває на мене, кличе, щоб я йшов, кличе мене шабля моя, кличе...”

Хотів щось казати, але сон його зморив.

„Кличе, кличе, кличе...” — пробубонів і замовк.

— — — — —
„Підемо” — шепнув Улас до Нечаєвої й усі вийшли як мога тихше з боківки.

Тільки Устя лишилася біля недужого.

ХІІ.

А тиждень пізніше, коли всі сиділи в світлиці, розмовляли та журилися, відчинилися двері й увійшов Босаковський.

„Здорові були!“ — гукнув, скидаючи свою вилянулу боброву шапку.

„Здоров був і ти!“ — відповіли йому Улас і Помело. — „Вітаємо, вітаємо! Лиш чи не заскоро ти схопився з постелі?“

„Заскоро? Також сказали! Я гадав, що боки собі відлежу. Відколи живу, не лежав так довго й не буду. Їй Богу, не буду. Та це така нуда, така нуда, що й згадати гидко. Спасибі тобі, Уласе, що не пожалував свого меду. Добре я казав, що це такий трунок, що здорових кладе, а хорих підносить. Так і мене підніс, бодай би він святився і бодай би ви його ще більше робили. Одну бочку зокрема для мене, бо я як унаджуся куди, то вже про це місце не забуваю. Так і про вас не забуду. Тільки порядок з тими Цицюрками зроблю і зараз до вас на медок приходжу, побачите“.

Губа йому не зачинялася, буцім хотів відбалакати тую мовчанку за час недуги.

Він ще вищий став, ніж перед тим, і ще страшніший, бо змарнів і зблід, як той стовпник. Лиш очі йому світилися. На ногах ще непевно тримався, як моряк. Підсунули йому дзиглик, — сів.

„А полковниця де?“ — спитав, розглядаючись по хаті.

„Зі саду ще не прийшла. Щось нині довше ходить, як звичайно“.

„Жалібниця моя! Крови зпід серця уточив би, щоб допомогти їй. Проклята рана, загаяла мене. Коли б не вона, то може б наша паня вже біля сестри і мачухи сиділа. А так...“ — і рукою махнув. — „А Борис де?“

„Зашився десь і спить, бо утомлений дуже. Пізно вночі зпід Овруча прискакав“.

„І привіз що?”

„З чим поїхав, з тим і вернувся, як і за першим разом. По Марусі і слід застиг”.

„Бідний козак”, — пожалувала Бориса Устя.

А Улас:

„Велика мені біда! Знайде, як не Марусю, то другу. Правда, брате Помело?”

А Помело, замість відповісти, по струнах ударив і заспівав:

„Кінь послушний, шабля вірна, лиш дівчина непокірна”.

„Кінь послушний, шабля вірна”, — підтягав за ним Босаковський голосом, якого по нім ніхто й не сподівався б. Знати було, що його горло відпочило собі від співу й від питва. Лиш Улас, слухаючи тієї пісні, споважнів чогось.

„Чого задумався старий?” — гукнув на нього Помело і пальцями по всіх струнах побіг, а тоді струни долонями прикрив так, що вони нараз замовкли. — „Чого задумався, питаю?”

„Думаю собі, — відповів Улас, — як то воно дивно на світі. Попаде такий ось, як цей Борис, на дівчину й гадає собі — херувим. Молиться до неї, душі в собі не чує. А поберуться і тоді...”

„Тоді він їй слово, а вона йому сто”, — докінчив Помело, — „ти до неї: »серце«, а вона тобі: хоч роби, хоч ходи, а мені догоди, хоч ізза нігтя виколюпай, а дай, бо я хочу!”

Устя почувши це, розсердилася:

„Деся інші, такі діди, псалтир читають. та на прощу ходять, а ви все про дівчат та про жінок”.

„Інші най і в ченці пострижуться” — відрубав Улас, — „а мені не треба, бо як я з тобою сорок літ прожив, то мене і без прощів просто до неба пустять”.

„Ну, чи бачили ви такого ревуна, люди добрі?! Хоч гавкай на нього, нічого не вдієш. Який був сорок літ тому, таким zostався й донині. В голові йому жінки, а жадна на його і плюнути не хоче, бо старий!”

„А ти молоденька гуляти раденька...” — покривлявся Улас Усті і, вхопивши її, пішов у танець та ще на Помела моргнув, щоб дрібонької ушкварив.

А Помелові того два рази не казати. Притиснув бандуру міцніше до себе й, притупуючи дрібно ногою, заграв та заспівав:

„Туди гав, сюди дзяв,
Чого хочу, те й спіймав”.

Насилу Устя вихопилася з Уласових обіймів і стала його кулаками по спині молотити, сердиту дуже вдаючи.

А Улас кричав, щоб його рятувати, бо люта баба на смерть затовче.

„А щоб ти знав, що затовчу, а щоб ти знав, бо ти й жити негідний, нерозкаянник такий!”

Аж Улас ухопив її за руку.

„Хто не має зброї, най не йде на бої” — приговорював.

А вона знову вирвалася з його рук та сховалася за широкі плечі Босаковського.

„Баба діда боялася, за припічок сховалася. І що мені зробиш телер?”

„Тепер нічого, але підожди, немого, прийде коза до воза. А поки що заспокійся, та сідай з нами до ради, бо ти в мене хоч язиката, але жінка мудра, ти в мене, як тая бжолка, що хоч укусить, так меду дасть”.

Устя запаскою піт з чола обтирала.

„Та ти більше нічого й не знаєш, лиш ті приговірки та пословиці. Тю! Такий старий дід, а так мене змахав”.

„Здибався хрін з цибулею: Здорова, куслива! — Здоров був, гіркий! Так і ми, бо я з тобою, як олій з водою, що? Ні? Усте!”

„Та ти молодець проти овець, а проти вовків зараз збаванів,” — сказала, відсапнула і сіла. — „А про що ви хочете балакати, панове?”

„Та ми не так хочемо, як мусимо. Полковниця Нечаєва з голови нам не сходить”.

„Гарна паня!”

„Не перебивай!... Не дай, Боже, якого припадку, то я спокійної смерті не мав би — така жінка, такого року дитина!”

„Ангел, а не жінка, херувим!” — зітхнув Босаковський.

„Херувим, чи серафим, а треба з нею щось робити, діло ясне” — притакнула Устя. — „А куди ж ви її хочете везти? У Бихів, чи куди?”

Улас почував чуба.

„У Бихів — ні, а куди, то й не знаю. Коли б не спішлася, то найкраще, щоб пересиділа в нас”.

„А що, не казала я” — засміялася Устя. — „Хрінові

троянда запахла. Та не буде з тієї муки хліба. Хоч як я такий гості рада, а все ж таки треба її до Чигирина, або хоч би лиш до Сміли відвезти."

„Треба!" — притакнув Улас.

„Треба!" — і собі згодився Босаковський.

„Але як?" — спитав Помело.

„Дійсно, як?" — зажурився Улас.

І всі пятеро билися з думками, почуваючи велику відповідальність за долю гетьманської доньки.

Аж озвався Босаковський:

„Та що ж, братця, будемо пробиваться, хто шаблею, а хто головою, або й обома нараз. Є нас три: я, Помело та Борис. Гадаю, що може нам Улас двох-трьох синів відпустить, по дорозі може ще яких надійних людей підберемо і так якось, за Божою допомогою, доставимо нашу полковницю до Чигирина, або й до Суботова, де краще. А по дорозі може ще й на слід Марусі попадемо, хто його зна".

Босаковський сказав це, але якось ніхто йому не притакнув. Помело на бандурі бренькав, ніби в неї поради питав.

Так мовчали вони добру хвилину. Аж озвалася Устя:

„Нема що казати, лицарі то ви славні. На власні очі бачила, як билися. А все ж таки головою муру не перебеш. Попадете на ворога вдсятеро сильнішого і що тоді?"

Те „що тоді?" повисло над ними, як камінь над головою. Навіть Босаковський, такий сміливий і бадьорий звичайно, похлюпався тепер.

„А що ж ти нам радила б, Усте?" — спитав Улас.

„Куди не пройде лев, туди лис перекрадеться. Тут хоробрости мало, хитрости треба".

„То правда. Тут без хитрощів не обійдеться", — притакнув Помело.

„Правда", — згодилися Улас і Босаковський. — „Але чорт його батька зна, що б тут таке придумати! Не повеземо ж Нечаєвої так, як вона є".

„Ніхто навіть знати не сміє, що це вона".

„То тоді перебрати треба. Але як?"

„За козака — ні, бо завродлива".

„Завродлива".

„То що ж нам робити, панове?"

„Що нам робити?" — питалися і ніхто не відповідав.

Помело знову став свою бандуру всіма пальцями торкати, а тоді обі долоні на струни поклав і промовив:

„Знаєте ви що? Переберемо нашу полковницю за черницю. Одяг візьмемо з того харциза, що його Босаковський зловив. Люди чули про тую черницю, що то лихо приносить, і будуть від нас утікати. А якби хто й чеплявся, то вона мовчатиме, а ми скажемо, що з ума зійшла, нічого не знає й не розуміє”.

„Добре ти радиш, брате!” — втішився Улас. — „Полковницю переберемо за черницю, а ти за бандуриста будеш. Скажемо, що як до неї приступає, то її своєю грою втишаєш. Але що ми зробимо з Борисом?”

„Борис за візника буде”.

„А Босаковський?”

„За батька черниці”.

„За дядька, мої панове, за дядька”. — поправив їх Босаковський. — „Скажемо, що черниця збожеволіла, як харцизи на монастир напали, а тепер її дядько додому відвозить. Полковниця і так маломовна, не важко їй буде мовчати та дивитися кудись, Бог знає, куди”.

Всі згодилися на те, а Устя була рада, що не переберуть Нечаєвої у чоловічу одіж, бо це гріх.

„А в черничу рясу можна?” — спитав Улас, бо він усе любив щось жінці наперекір сказати.

„Авже-ж, що можна, але з осторожна”, — відповіла Устя. — „Тоді, як другої ради нема”.

Улас Босаковського злегка ліктем торкнув.

„Бачиш яка! Ти їй слово, а вона тобі два”.

Але Босаковський нічого не відповів. Він задивився на Устю й Уласа. Просто Филимон і Бавкида, тільки сварливі.

„Так, значить, на тім і стало?” — спитав по хвилині.

„Авже-ж, на тім. Це ж люди говорили, а не качки квакали”, — відповіла Устя.

Улас знову торкнув Босаковського ліктем.

„Ще трохи, а вона й тебе стане кусати”.

„Авже-ж, що стала б, коли б він був такий поганий, як ти. Але пан Босаковський чемний”.

Босаковський піднявся з місця.

„Спасибі, що мене за такого тримаєте, пані-матко. Постараюся доказати, що я не лиш чемний, але й не зовсім дурний. Грубником зробите мене в султановім гаремі, якщо я нашої полковниці щасливо не завезу додому!”

XIII.

На другий день під вечір наймолодший із Уласенків, Максим, несподівано приїхав додому. Білий був, як свіжо вимашена стіна, а хисткий, як тростина. Але вдоволений, навіть гордий, бо першу рану в бою дістав. Не міг нарозказуватися, як то він хоробро бився і кілька трупів поклав.

Улас слухав, а тоді рукою махнув:

„Хвалишся, як заяць хвостом. Не бачили героя! От краще сказав би ти нам, чи не чув чого про Марусю Богатківну?”

„Не лиш чув, але й знаю, де вона тепер”, — відповів Максим.

„Де?”

„Я вже Борисові казав”.

Босаковський зрадив.

„Справді казав тобі, Борисе?”

„Та казав, наче б то міщанин якийсь відкупив її від татар, чи від москалів і тепер вона в якомусь паршивенькому городку перебуває, от і забув, як цей городок зветься”.

„Малин” — доповів Максим.

„Малин?” — радісно повторив Босаковський. — „Якщо це правда, то сподівайсь, Борисе, що незабаром обіймеш свою Марусю, бо й нам на Малин дорога. Підемо ж спати, а завтра вранці, як Бог милосердний дозволить, рушимо в похід”.

„Гов!” — крикнув Улас. — „Завтра неділя, а Бог милосердний приказав нам неділі святкувати. В понеділок вас пушу”.

„Понеділок тяжкий день”, — додала Устя. — „Поїдете у второк”.

Босаковський обома руками за голову вхопився.

„Цитьте! Бо ще до того дійде, що нам тут перезимувати треба, а мені спішно, земля під ногами горить. Там рішається доля країни, а я тут розкошую”.

„Яка там розкіш! От живемо собі помаленьку. А скорше, як у второк, таки вас не пустимо, бо ви ще не зовсім здорові, а до такого діла сили треба, і то великої сили”.

„Правду каже моя золотовуста”, — притакнув Улас. — „Два дні пересидите ще в нас, відпочнете, обміркуєте все як слід, а тоді й у дорогу”.

На тім і стало.

Ранок бує тъмавий. Осіння імла лежала, як море, і навіть не гадала вставати. Було так темно, що в Уласовій хаті челядь каганці позасвічувала.

„Посидьте ще хоч днину-дві”. — просила Устя свого гостя, — „бо і як же вам у таку темінь пускатися в дорогу!”

„Не ті часи, щоб без діла сидіти, — відпрошувався Босаковський. — Край у небезпеці, гетьман також. І полковницю Нечаєву пора вже нам у Чигирин відвезти. З кожним днем небезпечніше стає. Навіть не знаєш, кого боятися, своїх, чи чужих, Цицюри, чи царських ратників, чи Юрася? Такі часи!”

„Ой, погані часи!” — притакувала Устя. — „Погані!... А все ж таки добре, що ви Нечаєву від харцизів відбили. Погадати лиш: полковника Нечая жінка, а покійного гетьмана Богдана рідна доня харцизам у руки попала! Боже ти мій, падоньку мій, ось яких то часів довелося нам дожити!”

„Усте!” — гукнув на жінку Улас, — „не падькай, лиш іди та готуй харчі на дорогу. Як мають їхати, то хай їдуть нині, бо завтра, хто його зна, що буде”.

Устя не радо пішла, але наготовила такого, що на цілу сотню на тиждень стало б. І вареного, і печеного поназнушувала, бо то не звичайні козаки, а полковниця Нечаєва із знатними жінками в далеку дорогу їде.

А старий Улас також не дармував: для синів і челяди підбирав зброю.

До кожної шаблі й пістолі приглядався. Пригадував собі, де, коли й як вони йому служили. Минулі годи й далекі походи, мов живі перед ним виступали.

„Було колись, було”, — шептали його вуста і хитався на підголенім лобі великий сивий оселедець.

„Оця пістоля далеко несе і мітко влучає”, — казав до Босаковського. — „Прийми її від мене. Не дорога штука, але добра (усміхнувся). Так і з людьми буває. За деякого

на око ти й шеляга не дав би, а на ділі він гарний чоловік. І навпаки”.

Босаковський прийняв пістолю і розцілювався з Уласом.

„Якщо Бог милосердний дасть мені до моїх „майонтків” вернутися, то я тобі звідтіль таку пришлю рушницю, що на іншу ти й дивитися не схочеш. А нині хіба тобі оцей ріжок дарую. Я з нього висипав чорного проса кірців, щоб не збрехать, десять, коли не більш”.

І вручив Уласові порохівницю, що її в бою в одного розбишаки відняв.

„Ріжок славний, сріблом кований, ще й позолочений, від мого покійного діда маю, хай з Богом спочиває”, — прихвалював.

Улас оглядав порошницю.

„Спасибі. Спасибі тобі. Жаль тільки, що на стіні без діла повисне, — жаль, що не піду з тобою”.

„А хто тебе тримає?” — схопилася Устя. — „Вільному воля! Як хочеш, то йди! Іди, дурій на старі літа!”

„А тебе я на кого лишу?” — всміхнувся Улас — „Ще, чого доброго, наскочать на наш хутір харцизи й пірвуть мою кралю”.

„А лихий тебе пірвав би, язикатий діду!” — відрубала йому Устя. — „То я тобі догоджую, як чирякові в роті, а ти ще насміхаєшся з мене! Ану, ноги на плечі й геть мені з двора, щоб тут і духом твоїм старечим не пахло! Чув?!”

„Тихо вже, тихо! Не бійся, не кину тебе”, — заспокоював жінку Улас. — „Причепилася, як мазь до ходака, і відчепити гді... А хотілося б ще хоч раз погулять по давньому та послухати, як кулі свищать і як шаблі дзвенять. Ех, як хотілося б!”

„Мамусю моя рідна!” — скрикнула Устя. — „Не бачили ви борця, то подивіться! Та це такий козак, що його і тручати не треба, бо він сам упаде. Що? Ні?” — насміхалася. „Куди йдеш, Йсню?” — приговорювала — „На війну”. „А чого так рано?...” „Бо може ще кого вбю...” „А як він тебе?...” „Ну, або я йому що винен?...” Ось такий то борець, щоб ви знали”.

„Жінко!” — розсердився Улас. — „Не доводь мене до люті, бо, їй Богу, піду!”

„А невже ж я тебе спинаю?”

„А щоб ти знала, що піду!”

„Боже провадь, дідьку пхай!”

„А таки піду, а щоб ти знала, що піду, за таке слово піду”.

Ухопив шаблю, застромив за пояс пістолю й казав собі подати свитку, підбиту баранцями. Це значило, що він справді вибирався з хати.

Устя долонею обтирала губи. А це знову було познакою, що вона також від свого не відступить.

Улас поправив пояс і тупнув ногою. Встав, підперезався і по козацьки зібрався.

„А тепер, стара, обійму тебе. Сварлива ти, бо сварлива, але подруга чесна, нема що багато казати. Так. Може вже й не побачимося з собою. Хто його зна. Легко з хати вийти, та нелегко вернутися. Такі часи. Тримай же наше хазяйство кріпкою долонею та синам не дозволяй гуляти. Невісткам також. Ти це вмієш, може й краще від мене. А мене не поминай злом. Бачиш, я козак. Війна — козацьке діло. Доброму ділу і пособити годиться. Прощавай!”

І пригорнув її міцно до себе.

„Ой, пусти!” — скрикнула Устя. — „Та чого ти мене так душиш, як вовк вівцю!” — боронилася. — „Та йди вже, йди! А тримайся вітру, щоб з ніг не впав і кріпко пояс стягай, щоб не розсипались кости”, — договорювала.

Нараз сіла на лавку і зміненим голосом спитала:

„То ти таки справді йдеш?”

„З таким ділом я не жартую, Усте. Знаєш мене”.

„Не спиняю. Ось тобі й хрестик на дорогу. Може від нього відібеться яка ворожа куля, а може він і відверне її від тебе. Дав би це Бог”.

Зняла зі своєї шиї старий, срібний, чималий хрестик, поцілувала його й почепила Уласові.

„Носі його й не скидай ніколи, так, як і я його носила і не жалію цього. Бог поміг чимало літ з тобою прожити і прожити не найгірше”.

„Авже-ж, авже-ж”, — притакнув, тупцюючи Улас.

Хоч і спішився на війну, а все ж таки видно було, що жалувал за жінкою і за тими світлицями, що в них не один щасливий день прожити довелось.

Аж і Нечаїха увійшла. Поверх свого одягу вбрала чернечу рясу й ще сумнішою стала; сам сум. Але ж бо й краса її ще ясніше засяла. Лиш клякай і молися до неї.

Всі замовкли і через хвилину здавалося, буцім вони справді перед нею навколішки стануть і піchnуть мовити молитву.

„Я готова” — озвалася. — „А тепер...”

Усі присіли на хвилину, щоб добро в хаті сідало. А як схопилися з лав, Устя зняла ікону, поблагословила нею достойну гостю та отак з іконою підвела її аж до воза.

„Бідна, бідна моя!” — шепотіла. — „Покійні батько виплекали таку розкішну на те, щоб...”

І залилася слізми.

„Ну, рушай!” — подав знак Улас і кілька їздців унірнуло в імлу. Була це передня стежа. За хвилину зникли з очей і тільки глухий тупіт кількох підков подавав знак, де вони зникли.

Задудонів міст, заторохтіли кволо колеса, і наші подорожні виїхали з Уласових воріт.

Озиралися. Ще тільки щось бовваніло за ними, зразу, як стирта, а далі, як величезний медвідь, що вийшов з ліса і дивиться на шлях.

Як у сні мерехтіли крізь мряку слабо освітлені вікна.

Озиралися.

„А добре пояс стягни, щоб не розсипалися кості!” — бігли за Уласом Устині сердито-добрячі слова.

Улас мовчав. Жалко було за жінкою.

„Кажу вам, полковнице”, — повернувся до Нечаїхи, — „це така жінка...”

„Що кращої ти і в небі не дістанеш” — докінчив за нього Босаковський.

І замовкли.

Хвилину їхали, як черці, і то черці, посварені зі собою. Ніхто пари з уст не пустив. Босаковський ноги обтулював Олені, бо ранок був студений тією їдкою, мокрою, осінньою студінню, що поганіша від морозу.

Помело на передню стежу гукав, щоб не відбігали задалеко, а Улас на охорону озирався, чи не прилишуеться.

Борис на буланім конику герцював біля воза, Уласів Петрусь по другому боці. Вони пильно розглядалися довкола, та нічого небезпечного не бачили й не чули. Шлях завмер. Тільки іноді зайчик перебіг дорогу, або лис майнув стрілою і сховався у мряці. Недогляджені кості, потовчене черепа і порвані шматки одержі, обагрені кровю, вказували,

куди перед кількома днями перейшла була розбишацька вагата.

Часом коні стригли ухами, полошилися і не хотіли йти. А як батогом присилювано їх — кидалися вбік і мало не перевертали воза. Це тоді, як доводилось проїздити поруч вбитої худобини, або людського трупа, що лежав при дорозі.

За кожним подувом вітру чути було згар.

„Песиголовці!” — сердився Улас. — „Геть випалили оселі. Грабуеш, то вже чорт тебе бери, але пощо людям хату палити, та ще й під зиму!”

„Або пощо вбивати невинних?” — питався Улас. — „Нема гіршої звірюки, як недобра людина”.

„Так воно, так”, — притакнув Помело. — „Христос не казав ближньому кривди робити. Але де ж сьогодні оті христіяни?”

„У небі” — докинув Босаковський.

Йшли без пригод і на відпочинок розтаборилися у лісовій долині. Порозставляли вартових, щоб їх яке лихо не застало. Босаковський казав розпалити ватру, щоб Нечаєва дещо погрілася.

По нікім не було так видно втоми, як по ній. Сиділа сумна й задумана, буцім не від миру сего. Чорна одежа ще більше підчеркувала цей смуток.

Босаковський жартами й оповіданнями своїх пригод пробував її розвеселити.

„Раз”, — почав він, — „їду я через міст. Вже навіть не памятаю, де, та воно не важне. А міст був вузький, але довгий, довжезний. Дохожу до середини, дивлюся, а переді мною... — вгадайте що?... Не вгадаєте: медведисько, та такий вам кудлатий та великий, як корова. Суне на міст та шось під носом муркоче — хто його знає що. Оторопів я; що мені тут, сироті безталанній, діяти? Річка широка й глибока, ну — прямс Дніпро, не скочу. А вертатися ніяк, бо бурмило вже побачив мене й не пустить, ясно, що не пустить. Лишенько моє! Зі страху принишк я до дощок та й думаю собі: ну, пане Валентий, попрощайся, брате, зі світом! Небагато ти жив, небагато й доброго зробив, а за хвилину будеш набіжчик. Впав я і вдаю набіжчика. Та все ж таки повертаюся на другий бік. Гадаю собі, маєш мене зісти, то їж, щоб я тебе, потворо погана, не бачив на мої очі. Перевернувся я раз, перевернувся другий, а тоді й кажу до себе: а може б так

декзтулькатися до другого кінця? І вже був недалеко берега, аж зирк, а там другий такий медвідь, а може й більший. Подумайте: — з одного боку медвідь, і з другого медвідь, я посередині, а піді мною річка — глибочезна. Аж тепер тобі, пане Валентий, капут! Роздеруть косматі дядьки тебе і шматки тіла порожбурлюють по воді, що й сліду по тобі не залишиться. Даром ти воював, даром за славою ганявся, пропадеш, як на ярмарку собака й ніяка душечка добра не згадає, що жив колись”.

Замовк, наче сам над своїм горем задумався.

„І що ви зробили, пане Босаковський?” — спитав Уласів Петрусь.

„Що я зробив?” — і Босаковський вус на ліве вухо повісив, всміхаючись лукаво. — „Збудився! От що. Збудився зі сну, добродії ласкаві, і добре зробив. Йй Богу, добре! А то були б мене зіли ті медведиська погані”.

Нечаєва слухала і буцім не розуміла. Видко, по Старім Бихові думками блукала. Зі своїм милом ладом по валах походжала, а за валами вороги. Такого їх, як на болоті комах! А кусливі які! І не обженешся.

Босаковський глянув на полковницю, але усмішки на її вустах не побачив.

„Ну, що ж, поїдемо хіба!” — зітхнув Босаковський і казав лаштувати вози.

І знову їхали мертвим шляхом, не зустрічаючи нікого, крім кривого діда з торбами та якоїсь баби, що з ліса сушмак на хребті тягнула.

„Мабуть у своїй хатці, на курячій лапці, в печі хоче топити, щоб Івасика Купиласика на вечерю зварити”, — жартував Босаковський, не зрікаючися надії, що все ж таки може він свою любу полковницю хоч трохи розвеселить.

Так доїхали вони до якоїсь більшої річки. Босаковський сів на свого сухореброго, що за возом біг на припони, і вишукав брід. Переправилися й уже щасливо на другім березі опинилися були, як нараз мряка стала підноситися, відкриваючи доволі широкий, привабливий для ока краєвид.

Побачили омшаники*) в балках і кілька загород під лісом. Де-не-де їжилася посіріла, колись жовта стерня. Навіть забутий страхопуд, відбувши свою службу, гойдався і коли-

*) Стебники, де зимують бджоли.

вався на стовпі, вимахуючи безугарними руками й полохаччи птахів, яких уже не було, бо зідлетіли.

Зацілілий шматок землі, недоторкнений війною, — аж дивно!

„Туди ви мабуть не проходили”, — звернувся Босаковський до хлопця, що за черницею на хутір прокрадався.

„Ні, добродію, не проходили. Ми другого берега річки тримались, а туди на Малин дорога”.

„А ти у Малині бував?”

Парубок замнявся.

„Доводилось”.

„А знаєш тамошніх міщан?”

„Декого. Ще як бурсаком до них заходив”.

„То ти в академії вчився?”

„Років три”.

„Ого! Аж три. А може і в комедіях участь брав?”

„Чи раз”.

„Видно по тобі. Не даром же ти так славно черницю вдавав, мій пане”.

„Мені все жінок доводилось вдавати”.

„Придалося, що?”

„Не дуже”, — всміхнувся хлопець.

„А за що ж тебе, чоловіче добрий, з академії прогнали?”

„За жінку”.

„Ага. А за чию?”

„Та за дякову. За малинську дячиху”.

„Ось який ти!”

„Та я такий, як і інші: не гірший і не кращий, лиш вона чортова баба”.

„Розумію: побили Хому за Яремину вину”.

„Щось наче б так. Вередлива була. І те їй давай, і друге принеси, хоч із коліна вилупи, а щоб було”.

„Розумію. То вона тебе, значить, на ховзке загнала”.

„Еге-ж, але після останньої пригоди, на Уласовім хуторі...”

„Ти вже поправишся, правда?”

„Поправлюся, щоб я так здоровий був, що поправлюся, бо ви мене таки здорово побили”.

„Не зашкодить. Сплине по тобі, синоньку, як по гусці вода”.

„Сплине, але ж і боліло!”

„На те, бач, і бють тіло, щоб воно боліло, та щоб удруге не кортіло”.

„Удруге я не дурний”.

„Чому б то ні!”

„Богом, живим клянусь, що вдруге з харцизами не піду, щоб вони мені золоті гори обіцяли”.

„Поживемо, побачимо. А тепер ти мені про Малин розкажуй, тільки, чуєш, не бреш, бо я кумедій і лицедій не люблю. Як бю, то бю на правду, а як убю, то також не на жарт”.

„Ви мені цього і не згадуйте, — сам бачу”.

„Отож і відповідай на мої питання.”

„Слухаю”.

„Давно у Малині бував?”

„Днів тому десять”.

„Що робив там?”

„В одного купця найнявся”.

„Щоб послужити часок, роздивитися, де що стоїть, а тоді...”

Тут Босаковський зробив злодійський знак рукою.

Хлопець понурив голову:

„І таке буває”.

„То ти, значить, з тих, що в чепці родяться, а на посторонку гинуть”.

„Пане мій! Хто з нас знає, яка його смерть чекає?”

„Добре. А чи не чув ти про таку дівчину в Малині, що Марусею Богатьківною її звуть?”

„Сотника Богатька дочка?”

„Еге-ж”.

„Або мені позакладало, щоб я про таку красуню не чув. Не тільки чув, але й бачив”.

„Де бачив?”

„А в кушніра. Того, що її від харцизів відкупив”.

„І тепер вона в нього?”

„Ні, в одному дворі... Її, знаєте, (хлопець озирнувся та голос притишив), схопили, як то часом із гарними дівчатами буває...”

„Кажі де?!” — крикнув Босаковський. — „Чому про це на хуторі нічого не згадував?”

„Мишам у пивниці мав розказувати, чи кому?”

Босаковський мовчав. Він ніби долину напився. Добре, що Борис не чув, бо з Петрусем балакав.

„А як тебе звуть?” — спитав по хвилині.

„Фтерапонт”.

„Гум. Так ти із духовних”.

„Покійний батько діяконував. Та в молодому віці помер, а мати незабаром за ним пішла”.

„Фтерапонт, — гарне ім’я”.

„Смішне”.

„А з роду ти як?”

„Безрідний”.

„Дивно”.

„Діда дитиною знайшли, роду свого не з’явив, тому й безрідним прозвали”.

„А ти не брешеш?”

„А чому ж би брехав?”

„З привички”.

„Буває, що й правду доводиться сказати”.

„Тож уважай, добродію, Фтерапонте Безрідний, щоб ти мені правду казав, як батькові син рідний, а то будеш бідний, — зрозумів?”

„Мене по голові не били”.

„Отож з’яв собі, що нам треба Марусю Богатківну добути”.

„Хоч зпід землі”.

„Еге-ж”.

„Добудемо”.

„Покажеш нам, де цей двір”.

„Покажу”.

„І на того дідьчого панка з нами підеш?”

„На Фалдовського?...”

І Фтерапонт з радості аж підскочив.

„Хоча б і до пекла піду, наввипередки піду! Таж це він мене за дячиху так скривдив, бо сам, собака, до неї ходив. Підемо на Іродового сина, підемо, і відібемо Марусю, а його за шияку та на гилляку, бо досить уже лиха накоїв”.

„Гов!” — спинив його пориви Босаковський. — „Не люблю, як хто ніж на невроджене теля гострить. Послухай і добре собі на вус мотай”.

„Не маю”.

„То в лепету клади. Якщо ти підеш з нами і добре спра-

вишся, то правдивого голяндського дуката дістанеш а як ні, то також дістанеш, але так, що й очима не лупнеш. Зрозуміє?”

„Ще й як! Рахунок ясний. Дукат, або капут. Але я волю дуката, бо золото і в болоті блищить”.

Так вони ввічливо розмовляли, коли нараз, мов ізпід землі, стали вилазити селяни, з ціпами, з ломаками, з вилами. два навіть якісь старосвітські рушніці наготові тримало. Видно було, що з хлібом-сіллю назустріч нашій валці не виходили.

Босаковський глянув, почислив, скільки їх є, і гукнув:

„Черницю під віз!”

Улас і Помело миттю приказ сповнили.

„Хлопці! Круг воза ставай!”

І цього двічі він не потребував казати. Валка в один мент перетворилася у козацький таборець, до якого не легко було приступити.

Уласе! Заправляй!” — звернувся Босаковський до Уласа, а сам на своїм сухоребрім рванувся вперед.

У руці не шаблю, а люшню від воза тримав. Заки напасники озирнулися, вже нею їм поперед очі вимахував.

Один із тих, що рушніці мали, прицілився, вистрілив, але хибив. Другий ще пороху підсіпати не встиг, як люшнею по дулі дістав. Але так, що випустив рушніцю і вимахуючи руками верещав:

„Ой-ой-ой!”

Босаковський на першого конем наїхав.

„Рушніця, або смерть!” — гукнув.

Селянин кинув рушніцю і пустився навтеки. А Борис і Петрусь уже коло свого ватага стояли. Відібраними рушніцями геть поза себе жбурнули, а свої на напасників спрямували.

Селяни, як барани, збивалися до купи.

„Тісніше, тісніше, ставай!” — кричав на них Босаковський. — „Щоб моїм людям краще було в купу стріляти. Вибує вас до одного, як собак, хати попалю, худобу заберу з собою, землю і небо лишу, мурла туподушні, одуди смердячі, бісові виплодки погані!”

Батькував і матіркував так, що аж вянули вуха. (Добре, що Нечаїха не чула).

„Ну, чого витріщився на мене, як на, біс батька зна, що? Полковника не бачив? Я тобі такий пірнач покажу, що юшка з тебе потече, хаме один, лиш підходь! Ну, підходь хутчіш! Чого ж ви стоїте горлорізи, живодери, людодіи, змії! Підходіть!”

Захиталася товпа, дехто пробував утікати.

„Куди?!” — зверещав на них Босаковський. „Ну, куди? Стій! Кажуть тобі, стій, а то стріляю! Як диких вепрів вистріляю вас і лій витоплю з ваших пуз чортові чоботи мастити!”

Нараз буцім першу злість тими словами зігнав і лагідніше, іншим голосом став промовляти:

„Гей, люди, люди, невже-ж вам не сором? На спокійних подорожних засідаєте з ломаками та з ціпами, як розбишаки які? І навіть із рушниць не вмієте стріляти! Тю! А ви ж господарі якісь, а може й хуторяни, божої земельки властивці, чесних батьків погані сини. Тю, і ще раз тю! І ще раз! Того я по вас, людоньки божі, ніяк не сподівався. Усього сподівався, а цього ні!”

„Або ми на вас нападали?” — почулося з товпи.

„А що ж це булс, скажіть?”

„Ми оборонялися”.

„Оборонялися? То ми, значить, ішли на вас?”

„Не знаємо”.

„То ми — харцизи, чи що?”

„Невідомо, хто ви й з чим ідете, але часи тепер такі, що хто до села не вскочить, то бе і грабує”.

„Так, так”, — притакували й інші, — „часи тепер такі, що як чужих до села пустиш, то пропало село. Тому ми й вас не пускали”.

„І не впустимо”, — додав самовпевнено один із найстарших дідів.

„Не пустите?” — спитав, вимахуючи люшнею Босаковський, він так махав, буцім колесо вітряка фуркотіло. — „Не пустите?”

„Ні!”

„А якщо ми таки до вас підемо?”

„Пробуйте”.

„Гм!... Як бачу, то ви задирчистий народ”, — підсміхнувся Босаковський.

„Добре вам сміятися, пане. Жити хочемо, а нам не да-

ють. Тягарми всякими угнітають, жили з нас висотують, от що”.

„Хто? Ми?”

„Та не ви, а...”

„А хто?”

„Чужі й свої”.

„Самі ви собі, добрі люди, завинили”, — відловів Босаковський спокійно.

„Самі собі завинили?” — озирнувся по своїх односільчанах старий дідусь. — „Чуєте люди? Ми самі собі завинили, так буцім чоловік собі лиха бажає? Усякий рад, щоб йому добре було, а що ти порадиш, коли за ними сила?”

„За ким?” — спитав Босаковський.

„Відома річ за панами. Пани нас до решти в шори впрягти задумали, щоб ми на них, як безмзвна худобина, робили. От, чого їм треба! Не стало нашого Хмеля”.

„Ой, не стало!” — почувлося кругом. — „А Виговський за панами тягне”.

„Бо сам із панів”.

„А його жінка ще з більших”.

„З князів”.

„У короні ходить”.

„Хлопів і на очі бачити не хоче”.

Розговорились. Один наперед другого хотів прийти до слова. Нарікали на гетьмана, на полковників, на козаків, на попів, на всіх і вся. Навіть на міщан за те, що вони використовують селянський народ, крамне дорого продають, а за збіжжя мало платити хочуть. Здавалося, що трохи й знову вхопляться за вила.

Босаковський бачив, що і тут, у цьому спокійному селі, у цій закутині дивним-дивом незахопленій війною, народ також настроений проти Виговського та проти старшин і панів, все одно, чи чужі вони, чи свої. І тут, як і скрізь, підноситься брудна, каламугна хвиля, що може залити життя й усе те, що в ньому ще гарне й добре. Бачив це Босаковський і серце йому стиснулося з болю. Ось воно як! І що ти вдієш із своїм розумом, із своїм військовим досвідом, із своїм добрим серцем, коли люди не розуміють тебе?! Залле тебе оця каламутна хвиля, залле! Не трать сил, спускайся на дно.

Але пригадав собі полковницю, що може чекала на його

допомогу, як на спасення, і нову силу почув у собі, нову бадьорість у тілі й у душі.

Подав Петрусеві люшню, а сам руки на грудях навхрест зложив, та, згори поглядаючи на дядьків, почав:

„А все-ж таки, людоньки добрі, ви самі завищили”.

„Ми?”

„А так. Бо замість ставати один поруч одного, плече об плече, щоб було одне стадо, а Виговський пастирем над ним, ви кожний на свою руку починаєте робити. Хочете, щоб що-село, то була окрема держава? А того ніде не було, нема й бути не може. Шани та послуху в вас нема”.

„Досить ми наслухалися, пане, а тепер хай нас послухають інші”.

„Так, так, тепер хай нас послухають вони”.

„Досить нашої покори. Через низький тин і жидівські собаки скачуть”.

Босаковський сплюнув.

„Бачу, що не добалакаюся з вами. Слухайте, люди! Коли б я хотів, то постріляв би вас і пішов, куди треба. Рушниць, куль і пороху маю подостатком. Але я вам не ворог, вашої кривди не хочу й тому пришліть до мого табору трьох своїх найсвідоміших людей, щоб я з ними порозумівся і даром не проливав крові. Добре?”

Селяни перешептувалися хвилину.

„Можна”, — відповіли.

„Але негайно, бо мені їхати спішно”.

„Хай буде й негайно. Пришлемо”.

Босаковський повернув коня до своїх,

Борис і Петрусь із селянськими рушницями слідували за ним.

В таборі всі стояли готові до бою, бо не знали, на чому переговори покінчатся. Нечаєва сиділа на якійсь бурці, заслухана в журливий шепіт річки. Що їй?

„Простіть, ваша милість”, — почав Босаковський, — „що я вас під віз посадив, а тепер, будь ласка, ще скиньте оцю чорну хляміду. — „Та-ак!” — і услужно та вправно, ніби нічого більше в житті й не робив, лиш послугував жінкам, поміг Нечаєвій вилізти з чернечої рясни.

„Кажіть, що хочете”, — жартував, — „а вам таки в світській одежі куди краще. Не на черницю вас Бог створив, ой — не на черницю!”

„Або я знаю навіщо”, — відповіла байдуже.

„На гетьманову доньку, а то й на гетьманиху”, — промовив Босаковський, не скриваючи свого захоплення її красою.

Тимчасом посли від селян надходили. Ті самі старі господарі, що до них Босаковський перед хвилиною промовляв.

„Сідайте, батьки, милости просимо!”

Поприсідали, ще й кийками попідпирали бороди, буцім у присюди пускались, а Босаковський почав:

„Ну, кажіть, як же воно буде: пустите мене, чи ні?”

„Не пустимо до села. Як хочете, то проїзжайте мимо”.

„А як те ваше село зветься?”

Селяни переглянулися.

„Питаюся, як ваше село зветься?”

Тихо.

„Глухі?”

Покашлювали, а пстім один:

„А вам навіщо знати?”

„А на те, щоб почислитися з вами, якщо ви захотіли б нам кривду зробити. Бо не гадайте, що ми хто-будь”.

„Бачимо. З ким-будь ми й не возилися б так довго”.

„І не гадайте, що ми на ваше село такі цікаві”.

„І того ми не гадаємо, пане”.

„Але, кажу вам, що спішимось і тому хочемо переїхати мирно”.

„Не спиняємо вас. Ідіть, куди вам гребя”.

„А не нападете на нас ззаду?”

Дядьки мовчали.

„Ото-ж то й є. Тому ваше село мусить нам заставників дати. Якщо без пригоди минемо ваші межі, тоді й відпустимо їх, а як ні, то...”

І не докінчив.

„Що ж ви на це?”

Мовчали.

„Що ж ви на це?” — повторив Босаковський голосніше.

„Або ми знаємо, що? Треба б поспитатися в цілої громади. Як громада, так і ми”.

„То ви такі посли?” — розсердився Босаковський. —

„То з такими мандатами ви до мене прийшли, пси би вам писки лизали!”

Знову мовчанка, і то довга.

Босаковському терпцю не ставало.

„Знаєте, люди, що?”

„Що, пане?”

„Хай вас чорт візьме разом із вашими розумами дурними, і з бебехами усіми! Ідіть собі геть і не нарікайте на мене. Зроблю, що сам захочу”.

Селяни буцім зраділи.

„От так би, паноньку, й давно, по-людському, на розум, як чоловік до людей, а не по панськи”.

Босаковський усміхнувся, хоч і лихий був на хитрих селян, що дурнів удавали.

„Слухайте ж тоді мене, панове послі”.

„Слухаємо покірно”.

„Якщо ви гадаєте, що на дурного попали, то я вам зараз покажу, що воно саме навпаки”.

„Себто — ми дурні?”

„Як гадаєте. Якщо ви не схочете по добру погодитися зі мною, то скажу вас пов'язати, як баранів, і заставниками повезу з собою. Я маю когось такого, що його на небезпеку виставляти не можу й не смію”.

Селяни здивувалися.

„Маєте? А хто ж це такий?”

„Хто? Тая жінка, що біля воза сидить”.

„Жінка?” — і скривилися. — „Що ж це за цяця така?”

„Полковника Нечая дружина”, — різко відповів Босаковський.

Селяни, як опарені, зірвалися.

„Олена?”

„Еге-ж”.

„Покійного гетьмана молодша донька?”

„Вона?”

„А чому ж ви нам цього зразу не сказали, пане? Господи, покійного Хмеля донька! На простім возі, в убожестві! Чого ж це так?”

„Дякуючи таким дурним головам, як ваші. Родина великого гетьмана в небезпеці, а ви, замість постояти за неї, як розбишаки засідаєте з ломаками при дорогах і спокійним людям ні проїзду, ні проходу не даєте. Погадайте собі, що булоб, коли б ви так справді на нас напали були та вбили, або покалічили полковницю?”

„Навіть не кажіть такого, пане, бо слухати страшно. Не наша була б вина, не наша”.

„А чия?”

„А чому ви нам зразу не сказали, що доньку покійного гетьмана везете? Та ми були б вас з хлібом, з сіллю стрінули, та ми провели б були вас аж у друге село. а друге третьому передало б. Горенько ж ти наше! Ну-ну!... Олена Нечаїха, Олена Нечаїха, чи подумав би хто!”

„Воно ще не пропало. Можете нас ще й тепер відпровадити”, — відповів Босаковський.

„І відпровадимо, як же ж не відпровадити! А може вам чого треба, кажіть. Дамо. Нас іще дотепер Бог милував, не пограбували злі люди. Поділимося з вами. Такі гості, такі славні гості, Богданова донька! Боже, ти наш! Великого гетьмана рідна дитина! А ведіть же нас до неї, хай побачимо, чи вона у свого батька вдалася!”

XIV.

Босаковський попровадив селян до Нечаїхи.

Несміливо вітались, хоч як вона хотіла ввічливою бути. Ще в батьковім дворі привикла була всякий народ гостити. Але її старша сестра Катерина вміла це куди краще від неї. З ким не побалакала, кожного причарувала до себе. Нечаїха це знала, але змінитися не годна була.

Селяни виправдувалися, прохали прощення, каюлися й раділи, що їм така честь припала Хмельницького рідну доню вітати.

„Коли б знаття, були б ми напекли всього, наварили, як на храм. Ов, ов, ов!”

„Не овкайте, лиш поможіть нам видістатися з халепи”, — перебив їм Босаковський.

„Та яка тут халепа, добродію?”

„А така, що полковниці хочеться до Суботова, а дорога, як самі знаєте, непевна. Тож допоможіть ви нам”.

„Авжеж що поможемо. Ми за покійного гетьмана дитину й крови дали б собі пустити, не тощо! Кажі, полковнице, як і чим ми тобі можемо допомогти?”

„Треба нам хоч трьох жвавих парубків, щоб дорогу до Малина знали”, — відповів Босаковський, — „маєте таких?”

„Знайдуться”.

„І щоб у потребі язика в губі, а шаблі в піхві не забули”.

„І такі є”.

„В Малині маємо одно діло, не дуже то й безпечне, так тоді відважних хлопців вибирайте!”

„І відважні знайдуться”.

„Та щоб вірні були”.

„Не обиджайте нас, пане. Щоби хто з нас полковницю Нечаїху зрадив, о, того бути не може! Невже ж ми дикуни які, чи що?”

Босаковський простягнув до них свою долоню, як лопата велику, лиш пощерблену трохі.

„Тож випемо за згоду та за мир добрий, щоб наші люди не жерлися, як голодні собаки”.

„Випемо, щоб ми всі одностайно на ворога стали, так, як колись було”.

„Та ще”, — докінчив Босаковський, — „щоб ви мені тих кілька слів простили, які я вам у злості сказав”.

„Прощаємо зі щирої душі”, — відповіли. — „Прощаємо, але й ви нам простіть, що ми вас так погано привітали”.

Босаковський налив спорий михайлик старого хуторянського меду від Усті й подав найстаршому. Та цей не хотів пити.

„Хай вони пригубляться”, — звернувся у сторону Нечаїхи. — „Я під їх батьком у кількох боях бився, Боже, що то за чоловік був, а що за проводир! Сама сила й розум. Вже такого другого в Україні не буде. Куди, куди!”

„Не буде”, — притакнув, зідхаючи другий.

„Ой, не буде!” — доповів третій і почав проказувати думу про жовтоводську битву.

Помело бандуру добув, настроїв і став супроводжати.

Старечий голос зразу дрижав, — мов птах крилами бив, зриваючися до лету. Але з кожною фразою могутнів, кріпшав, набирав сили, наче б пригадував собі, яким був давніше.

Помело зразу також несміливо пальцями по струнах водив, не знаючи голосу співака. Але за хвилину вони познайомилися, зрозуміли себе і, наче два добрі приятелі, мандрували в недавнє минуле, таке дороге для них і таке величне, хоч грізне і криваве.

Товариство, як заворсжене сиділо.

Молодь живим вінком обступила старих. Забулося, що перед хвилиною було. Пісня минулої слави чарівним омофором теперішнє лихо прикрила.

Ще кілька слів, ще кілька ударів по струнах і тихо стало. Тільки чути було, як ліс тривожно шумів і як річка хвилями журилась.

„Гарно було!” — зідхав, колихаючи головою, найстарший із селян. — „Ще й як гарно було, хоч життя нераз ви-

сіло на волосочку. Та що нам життя! Більш разу не виріш...
А тепер що?"

„Колись ми”, — нарікав другий, — „слави лицарської добували, про наші діла сліпці пісень складали, а нині?"

„Нині ми, як харцизи, з колами у ровах засідаємо”.

„Ой, притяли нам крила, притяли! І самі не літають і нам не дають, мов задурманені крутимосся, не знаючи, що зі собою діяти”.

„Що? Шукай собі, як не глибокої води, то високої гилі, бо навіть гідної рушниці не маєш, щоб по козацьки вмерти”.

Балакали. Видно було, що пісня їм до душі дібралась. Тому й нарікали на свою нікчемну долю.

Аж нараз найстарший з них гукнув:

„Тю, на наші дурні голови! Залишім жалі бабам, а самі до шабель! Чого ми тут досидимосся, браття? Підем же з отсим товариством. Друге таке не пригодиться скоро, а може й ніколи”.

„Підемо! Та пособимо їм у доброму ділі”.

„Не дамо Богданової доньки ворсгам на поталу!”

І трьох колишніх козаків зірвалося на рівні ноги, як три вірли, що засиділися на скелях.

„І справді, чому б то нам не йти? Діти нам у колисках не плачуть, а жінок ніхто не вкраде, бо старі”.

І звертаючись до Босаковського, додали:

„Не дивись, що ми старі, за те від молодих певніші. Підемо!”

XV.

Селяни дорогу знали, як свою власну кишеню.

Без їх проводу не легко було б нашій валці перебратися крізь болота, розкислі в осінню негоду, крізь ріки, що порозливалися широко та крізь ліси й хащі, по яких тільки вовки та лисиці безпечно й певно ходили.

Вони знали і кожний брід, кожную греблю, кожний дірвий місток. Знали також, до якої коршми можна на попас поступити, а яку треба здалеку оминати, бо там усякий непевний народ з коршмарем у спілці на подорожних змовляється. Не один несвідомий того, не тільки коней та грошей позбувся, але й життя утратив.

Бо що тепер забити чоловіка?

В тих воєнних неспокійних часах життя людини втратило свою колишню вартість, совість заглухла, ніхто ні людського, ані Божого суду не боявся. Кожний дивився тільки, щоб кінці у воду добре заховати та щоб його за руки не схопили.

Ото ж наші подорожні не раз і не два мали нагоду переконатися, що їхні нові товариші щиро їм сприяють і до їхнього діла ставляться, як до свого. Всі вони на Нечаїху, як на святощ яку дивилися і насправді не було нікого, хто крові своєї в її обороні не пощадив би. Ніяк вони не могли погодитися з гадкою, що рідна дитина великого гетьмана, вихована в такому добрі, у таких достатках, тиняється тепер без даху над головою. Кожної хвилини раді були привезти її до Чигирина, або до Суботова, бо уявляли собі, що там їй найбезпечніше було б. Це ж батьківщина Олени і не повинно б там бути ні однієї душі неприхильної для неї.

На Бориса гляділи зі спочуттям. Кожний пригадував собі і свої молоді літа, свою колишню любов, а що Маруся була донею відомого сотника Богатька, тож її доля лежала кожному на серці.

„Але ж бо погуляємо собі, козаче, на твоєму весіллі!” — казали до Бориса. — „Випемо, як вже давно не пили, бо гадаємо, що не пожалуєш червінців на весільний пир”.

„Я і життя не пожалував би для неї”, — відповідав за сумований Борис, стискаючи рукоять шаблюки. Знав, що без бою своєї дівчини не дістане.

Та найбільше прислужилися селяни тим, що знали чимало людей у тутешніх сторонах та й люди їх знали.

Таким чином не треба було витрачувати дорогого часу на довгі переговори з мешканцями тих сіл, куда доводилось проходити.

Була глуха, осіння північ, без місяця і зір, як нараз іздалеку десь на виднокрузі замайоріло декілька світел.

„Малин!” — шепнув Фтерапонт, торкаючи Босаковського ліктем.

Босаковський зпід ока подивився на нього.

„А хоча і два Малини, то ти мені не оббивай боків”.

„Я більше не буду”.

„Памятай! А далеко ще до цього Малина?”

„Таж не близько. Ми на горбику, тому вже його й видно, а їхати прийдеться ще зо дві години, бо дорога туди таки погана й не дуже то безпечна. Всяка наволоч міська тут промишляє”.

„Зо дві години кажеш. Гм...” — і Босаковський задумався. — „Слухай, хлопче!”

„Слухаю, пане”.

„А чи не добре було б, коли б ти так поскакав у той Малин та розвідався, де саме тепер Богатьківна. Може цьому кушніреві, що ти про нього згадував, дещо про неї відомо, або комусь іншому. Тоді ми й знали б, що і як нам робити. Скочиш?”

„А чому б ні? Конем, чи пішки прикажете?”

„А вже ж що конем, бо конем скоріше вернешся. Тільки, щоби ти й сам де не заворушився і коня, щоб не проша-лапутив, бо знай, що я тебе і зпід землі добув би, а тоді шкура не твоя! Затям собі, брате. А за те, як ти мені справишся добре, то ласка моя не мине тебе”.

Фтерапонт обхопив Босаковського за коліна:

„Спасибі вам!”

„Та ще й те мушу тобі сказати, що коло мене ти можеш

у люди вийти, а без мене залишишся таким гольтіпакою, як тепер”.

„Розумію”.

„Бо як скінчиться теперішнє чорт його зна що, і як я до своїх „майонтків” вернусь, то й тебе зі собою заберу. Стаєним тебе зроблю, а може й наставником над гайдуками, ще не знаю чим. Що не було б, немала це честь у моїх „майонтках” службу робити, о, не мала!” — і довірливо парубка по рамені поклепав. — „Ідь же мені, мій хлопче, а як справишся добре, то не пожалуєш того, Фтерапонтє... Фтерапонт, дуже мені подобається це ім'я. Незвичайнє”.

„Смішнє”.

„Ну, їдь уже, їдь! Та хай тебе святий Антоній провадить”.

„Печерський?”

„Ні. Із Падви”.

„А чому саме він?”

„Бо він, кажуть, злодіями править та гольтіпаками таки-ми, як ти”.

„А я про нього й не чував. У Мінеях такого немає”.

„У Мінеях ні, та в моїй замковій каплиці є одна така старосвітська книга... але ти мене не заговорюй, ноги на плечі й махай!”

Фтерапонт торкнув коня.

„Вернися ще, вернись!” — гукнув за ним Босаковський.

Парубок спинив коня і крутнув ним, як веретеном на місці.

„Та бо з тебе і їздець не згірший”, — дивувався Босаковський.

„Доводилось коні на пасовисько водить з нічліжанами”.

„Ой, хлопче, нічліжани так їздити не вміють, добру ти школу пройшов, не бреш, небоже. Але до речі. Хотів я тобі сказати, щоб ти на цього коня й не лакомився. Як вернешся і як справишся гаразд, він твій. Але це хабета, коли його рівняти з тим, якого ти собі в моїй стаднині вибереш— махай!”

Фтерапонт рванув змісця і почвалав полями.

Босаковський вернувся до валки й, порадившись з Помелом, підшукали затишне місце і розтаборилися на нічліг. Віз із полковницею, як звичайно, по середині, а ціла ватага

довкруги. (Босаковський величав усіх охочекомонними, тому, що добровільно до походу пристали).

Хто з них сідло собі під голову поклав, хто бурку, а хто й так горілиць простягнувся, і за хвилину так сильно хропіли, що аж останки пожовклого листя на деревах тремтіли.

Лиш вартові з крісом на плечі мовчки застигли. Так, кажуть, журавель на одній нозі стоїть, а в другій камінь тримає. Як задрімає і камінь випустить, то камінь об землю стукне і збудить його.

Але Босаковський не вірив вартовим. Слушно вважаючи себе провідником того дивного походу й почувуючи велику відповідальність на собі, він, хоч як був утомлений і сонний, ні на хвилину не стулював повік. Думав і слухав. За наймешим шорохом гилі, за кожним шелестом сухого листя, зривався і хапав за шаблю, або за наряджену рушницю. Та, на щастя, людської ходи не чув. Лиш звірі пересувались оподалик і дика птиця бентежила гнітуcho мертву тишину болотнистого ліса.

XVI.

Жовтнева, глуха ніч стояла над помертвою землею. Анї одної зсрі, ні одного світильця, — в природі й у душі.

Темно, темно кругом.

І чимраз темніше й чимраз безнадійніше. Куди не розбіжишся — стіна, до чого не вдашся — мур.

А ти веселого вдавай, жартуй, смійся, хоча тебе жаль за горло стискає.

Смійся, Босаковський, своїм гірким, притаєним сміхом над глупотою людською, над злобою марною й над собою самим. Смійся в самоті, щоб сміху того ніхто не почув і не побачив. Таку личину ти вбрав, носи її! Аж до смерти носи! Бо, коли б скинув і показав своє справжнє обличчя, ніхто не повірив би тобі. Збожеволів наш Босаковський, сказали б навіть твої найближчі... Найближчі — а де ж вони? Дури себе й других дури, іншого способу нема. Безжурного вдавай. Увесь світ вдає, весь світ один великий театр. Ті перебираються за ангелів, тамті за мучеників, ще інші за лицарів. Є такі, що й у чортів люблять прикидатися, але в тих чортиків дурненьких, що то їх навіть наш землячок на решето бере, а не справжніх чортяк. О, до них охотників нема! Бо кому нині хочеться виявляти себе таким, як він є?

Вдавай, Босаковський, вдавай!

Коні зідхали, Помело щось крізь сон балакав, вартові перекликалися стиха, щоб полковниці не збудити.

Босаковський ковнір від драної бурки поставив і у своє минуле мандрував. Аж у діточі літа.

Бачив себе в шляхотськiм дворі, як найстаршого серед численної рідні. Душ одинадцять, з того сім дівчат. Треба ж для них якесь віно придбати, бо хто нині голу дівчину візьме, хоч би й таку гарну, як сама Венера білораменна?

І чотирьом хлопцям треба якогось лаха на хребет і шаблі якоїсь до боку й коня, бо шляхтичі вони, та ще й не будь які!

По мамі з сенаторського коліна. Не було місця для Валька в батьківській хаті, хай собі йде! Він найстарший, хай собі раду дає!

І Валько пішов. На двір одного вельможі попав, бо був високого росту й силу мав, як молодий Самсон.

Та що ж? Гнучкої шиї Бог йому не дав. Валько душею кривити не вмів. Правду в очі рубав, а люди правди не люблять. Не злюбили і його, а він не любив їх. Нікого. Жінки на-сміхалися з Валька, а він сміявся з усіх і кусав, як оса. Навіть свого пана не пощадив. За те й вилетів від нього. Добре, що живим і лиш покаліченим трохи. На тілі, бо душу виніс цілу, таку, як її створив Бог.

Пішов Валько із тим, що й прийшов, тільки дещо двірської оглади набрався й пізнав світ. Ой, пізнав він його! Та не з доброго боку.

Тоді то й личину на себе натягнув. Бо мусів. Бачив, що без того жити не мож. Згодом до другого пана попав. Але й тут не інакше. Фальш, кривда, облуда. Кривди стерпіти не міг. За покривдженими в обороні ставав. Навіть бився. Кілька шрамів понині на тілі своїм носить (одиноке добро, якого дослужився).

Замішаний в омеляницьку трагедію, став по боці важко покривджених Станішевських, виступав проти „рудой собаки” Ліневського й цілої тічні тих песиголовців, що з Ліневським тримали, аж на Тетері скінчивши, і таких собі ворогів придбав, що нічого іншого не залишилось, тільки тікати на Січ. От там то він і з Хмельницьким стрінувся. З ним у походи ходив. Але бідний, обдертий і не скорий на добичі воєнні, а до того ще й мякосердний ізроду, не висунувся вперед.

Хоч рубака першої міри, сміливий, як чортяка, хитрий, як Одисей, а сильний як Голіят, не то полку, але навіть сотні не дістав. Хоч яке лицарське діло зробив, люди того поважно не брали. Все з насмішками про пана Босого говорили.

А він не сердився. Життя поблажувать навчило. І прощать... Прощав.

Деякий час із сотнею в Суботові стояв. Не дурний, з товариською огладою, дотепний, до гетьманського двора на-близився. На покоях бував.

Інший на його місці був би подбав про себе. Раз і другий натякнув би про свою кривду, сказав би, що менше гідні то-

вариші вже давно сотникують, а Босаковський мовчав. Ніколи про себе навіть словечком не писнув.

Зате до гетьманських дітей привязався, до обох дівчат, зокрема до молодшої Олени Степаниди.

А вона також „смішного Валька” полюбила. Смішного!

Нераз слухала його жартів, пильно дивилася в його очі й навіть тягнула за вус. „А чого в тебе такий вус, як повісмо?” — питала.

Але не сміялася ніколи. Казав би ти ця дитина сміятися не вміє.

А потім гетьманові доні підхопилися, повіддавалися. старша за Данила Виговського, молодша за Івана Нечая пішла, а „смішний Валько” також із Суботова пішов. З новою ранню. Але тим разом не на тілі, а на душі. Сміхом її гоїв.

І гоїть, і вигоює донині, і — загоїти не може...

XVII.

Ледве чутний, далекий тупіт кінських копит розбудив Босаковського з задуми.

„Мабуть вертається Фтерапонт”, — погадав собі і пішов йому назустріч.

„Хто йде?” — спитав.

„Фтерапонт Безрідний”.

„Гаразд. Зажди. Я йду до тебе. Не треба полковниці будити. Хай спить”.

Фтерапонт коня за поводи тримав. І він і кінь заболочені були по вуха.

Босаковський простягнув до Фтерапонта свою долоню:

„Спасибі, що вернувся. Ну, як же там?”

„Усе гаразд”.

„То добре”.

„Не дуже”.

„Чому?”

„Бо собака дівчину на лісничівку вивіз”.

„А лісничівка ця що?”

„Мов твердиня яка, серед ставів стоїть. Доступитися до неї важко. То так сказати не лісничівка, а панський замочок мисливський”.

„Розумію. А залога яка?”

„Невелика. Кількоро людей”.

„Певних?”

„Один, як собака вірний. До інших я вже татарина одного підіслав. Купить їх. Треба грошей”.

„Багато?”

„Людам не дуже, але татарин не візьме щонебудь. Золота хоче”.

„Дістане”.

„Наперед”.

„Половину, а другу по роботі. Інакше не плачу”.

„Я так і зробив. Половину дав, а другу обіцяв виплатити пізніше”.

„А звідкіля ти мав гроші?” — здивувався Босаковський.

„Мав і виложив за вас. Думаю — віддасте?”

„Авжеж... А люди та які?”

„Людам я обіцяв, що заберемо їх із собою... й у Суботові до козаків пристануть. То самі парубки, лише один жінку має й діти. Та того вони й обезсилять”.

„Коли?”

„Завтрішньої ночі, бо нині сполудня пан до Києва їде, на якусь раду. Він із Тетерею знюхався, проти Виговського їде”.

„То ти й про це провідав”.

„Я, як провідую, то про все. Жаль тільки, що того пана до рук нам не дістати”.

„Мені його не треба”.

„Але мені!”

„Ти до іншого разу підіждеш”.

„Не інакше”.

„А як же ми дістанемося до тієї лісничівки?”

„Знаю, де човни стоять. Перепливемо став”.

„А Маруся?”

„Чекати нас буде. Двері нам відчинить”.

„Думаєш, легко піде?”

„Мусить. І тяжче діло робиться, як треба”.

„Правда твоя”.

Світало. Крізь імлу бовваніли безлисті дерева, повівав вітрець і мокрий холод добирався до костей.

Босаковський витягнув з „преісподніх” плящину і потягнув з пів кватирки, а тоді пляшку Фтерапонтів подав. Цей скривився.

„Не вдавай, хлопе, не вдавай. Бо, як правда, що ти в академії вчився, то й пити певне вмієш. З того там і починали науку. О, бачиш, як ти тягнеш, як смок. Доволі вже, доволі! Мені ще трохи на сніданок лиши! Так.. А тепер ще одно. Я чоловік щирий і люблю щирих людей, а крутіїв ненавиджу. Якщо ти щиро гадаєш зо мною, то ще раз кажу — не пожалуєш того. Виведу тебе в люди. Буває так, буває, що нині паливода, а завтра воевода...”

„Або возивода”.

„Не перебивай. От навіщо далеко шукати, візьмим Брюховецького. Служкою у покійного гетьмана був, а нині на булаву зазіхає. Так і з тобою буде. Нині ти звичайний пиворіз, а може й горлоріз, чорти тебе знають, хто ти, а завтра серед гарних людей і сам покращати можеш. Та як би воно й не було, зятям собі, що поки ми Марусі не добули, поти я тебе зі свого ока не спущу”.

„З котрого?”

„З обох, голубе, з обох. І коли б так, чого я тобі не бажаю, виявилось, що все те, що ти говориш, брехня, або, коли б показалося, що ти нас у засідку тягнеш, то перше за все я тебе...” — і Босаковський завернув очима. — „Не хочу навіть казати, що я тоді з тобою зробив би”, — докінчив.

„Не робите, ваша милосте, не робите, бо я не дурний”.

„Гадаєш?”

„Знаю”.

„Що?”

„Знаю, що доскочити можна на службі в її милості, Олени Нечаїхи. Це ж Хмельницького донька”.

„Рідна”.

„Найрідніша”.

„Як бачу, тебе дійсно по голові не били”.

„Ні”.

„Отож розбудимо табор, поснідаєш собі і лягай спати, але під возом. Там буде найбезпечніше для тебе і для нас”.

„Гадаєте, я вже не був на возі і під возом?” — відповів, здвигаючи раменами Фтерапонт. — „Але думаю собі, що все таки краще, зокрема для жінок, мати дах над головою. Тож поїдьмо у Слобідку. Вона недалеко відсіль”.

„А люди там які?”

„Виговського. Та ще як побачать полковницю, то щирим серцем нас приймуть.”

Босаковський надумувався хвилину. А тоді:

„Нехай буде. Послухаю тебе”.

І валка переїхала в Слобідку.

XVIII.

Мисливський замочок, на яким приміщено Марусю Богатківну, щоб її заховати від людей і зробити послушною для пана Фалдовського стояв на невеличкому острові серед великого ставу. Став цей, то розливався широким плесом, то губився у трощі й шуварах, щоб за ними знов блиснути срібним дзеркалом води. У його хвилях плюскалася сила силенна всякої риби, а в трощі та в комишах виводилися цілі стада водної птиці. Рибакці цілими возами вивозили звідтіля рибу, а хлопці назбирували цілі коші качачих яєць. Одно й друге продавалося в городі забезцін.

Кругом ставу, як далеко оком кинеш, непрохідні, місцями сокирою ще неткнуті ліси. В лісах звіря і лісової птиці безліч.

Туди то приїздив власник цього майна на лови. І тоді в мисливськім замку гучно було і бучно, бо пан Фалдовський любив забавитися широко, а гості його також.

Саме небаром мали відбутися там такі лови. Чекали тільки, щоб замерзла земля та щоб упала понова*), бо осінь випала дощева, а околиця і без того була мокра. Скрізь багато тепличин і зрадливих баюр, у яких чорти сидять і тягнуть мисливого за ногу. В замочку заздалегідь підновлено кімнати, порозвішувано по стінах килими й зброю, а на полицях порозставлявано дорогу посуду. В пивніці чекали меди й вина, в „аптичці” горілки і наливки всілякі, старий дворецький зранку доночі тупцював по дворі, пильно дбаючи, щоб усе було так, як „вельможний пан” люблять. А що доброї забави без гарних жінок нема, так заушники Фалдовського і про них подбали. Вишукали в його добрах кілька гарних дівчат та молодниць і тримали їх у панськім дворі, в Малині, де для них шили розкішні вбрання та приучували, як мають поводитися з панами.

*) Свіжий сніг.

Жертвою того свята впала також Маруся Богатківна. Прислужники Фалдовського вже давніше помітили її незвичайну вроду, закинули сітку і зловили дорогу рибку. А що в Малині мала Маруся свояків і знайомих, то заздалегідь вивезли її у лісову пустелю. Тут вона була відрізана від світа, бо в лісах не було твердої дороги, а небагато людей знало навіть, де той замочок стоїть і куди до нього дістатися. Запрошені на лови приїздили на конях, їх супроводжали панські гайдуки й лісова сторожа, а через став перевозив їх човном ставничий. Як же тоді дістатися кому до Марусі й як їй думати про втечу?

Сиділа вона, мов пташка в золоченій клітці, з жахом думаючи про ту днину, коли до замочка заїде Фалдовський і — піchnуться лови. Доглядали її, як зіницю ока, навшпиньках ходили коло неї, вона сердилася зразу, не хотіла їсти, кидала посудом, грозила, що відбере собі життя та по кількох днях збайдужніла і здавалося, що погодилася зі своєю долею.

За товаришку дали їй Палажку, підстаркувату вже дівчину, колись красуню і розкішницю панську, тепер здавалося, жінку, готову на все. Палажка днювала й ночувала біля Марусі й ні на хвилиночку не відступала від неї. „Ясочко моя, королівно заморська, сонінько наше красне“, яких влєсливих слів не підбирала, з якими прислугами не відзивалася до неї. Маруся гидувала Палажкою, як пліслужницею діявольською і дивилася на неї, як на свого ворога найлютішого. Але минув день-другий і стала привикати до неї, тимбільше, що Палажка розказувала їй про своє минуле, про свою власну кривду і тим оповіданням розбудила спочуття в серці дівчини.

„Гадаєш, донечко, що я з власної волі настаю на твою честь, що не знаю, який це гріх і кари Божої не боюся? Ні, серце, ні, я мушу. Замкнули мене, як звірюку в клітці і роби, що тобі скажуть. Таж із цієї тюрми не то чоловікові, але й миші проти їх волі не вийти. Бачила який високий частокіл, а за ним вал, а за валом рів, а там вода, як море? І втікай! Куди? Хіба на другий світ. Ми тут, донцю, гірше, ніж у каторзі турецькій“.

„То що ж мені діяти, порадьте!“ — просила, заливаючися слізами, Маруся.

Палажка мовчала.

„Порадьте, бо голову собі об мур розчереплю”.

„А Бога ти не боїшся? А життя і вроди тобі не жаль?”

„Що мені по зогидженій вроді, що по знівеченім життю,
— краща смерть нагла!”

„Ні, дитино, все таки життя краще. Знаємо, як воно
»тутк«, а не відаємо, як »там«. Життя Бог дав і тільки Бог
може його відібрати”.

Вечір тулився до стін, а вони притулилися до себе, — не
ворогували, спільна недоля подругами їх зробила.

Від ставу така імла насувала, що здавалося повидавлює
шибки у вікнах. В світличці чимраз темніше ставало. Лиш на
коминку букова колода тліла і сичали осикові поліна.

Два жіночі голоси, як дві птахи в негоду тихесенько
квилили. Нарікали на свою недолю, на змарнований талан.
Дві людські душі псалом кривди співали: одна, як голуб біла,
друга з підбитим крилом, заболоченим і обагренным кровю.

„Потерпи, донечко, потерпи”, — казала ця друга, —
„терпіння і біль, це наше діло жіноче. Його нам у житті не
минути”.

„Терпіння — так, але як із соромом жити?”

„Як?” — і голоси губилися в темряві. Шукали відповіді
й не могли знайти.

Нічний сторож під вікнами довбенькою об дошку кала-
тав, буцім казав: „Чуєте? Я тут. І не гадайте втікати!”

Якесь пугутькало зловіще на старезній липі кричало:
„Пігі-пігі!” Соби відзивалися в лісі. Ліс шумів, наче б море
здалеку грало.

Нестерпно важко ставало на душі, буцім тебе хтось лан-
цями до муру привязав: шарпаєш їх, рвеш, гризеш зубами,
та перегризти не можеш.

Маруся кинулась на ліжку:

„Збожеволію!”

Палажка долонею вуста їй прикрила:

„Бога ради, цить! Тут стіни вуха мають. Лука стежить
за нами. Діявол не чоловік. Почує, до темниці замкне.
Там — ад”.

І притулилася до дівочого теплого тіла і ледве чутно
нашептувала:

„Потерпи, донечко, потерпи! Слухай мене, я тобі не
ворог, ми не чужі. Одною мовою одного Бога славимо. Бог
милосердний, він твоєї кривди не схоче”.

„А от вас скривдили люди”.

Палажка стрепенулася, ніби хтось доторкнувся до її старої та все ще болючої рани.

„Зі мною друге діло було. Я пішла на намову, піддурили мене, розгулялася, розсатаніла, не рівняй мене зі собою, — ти, як лелія біла. Пострівай! Нашим паном, як Марком по пеклі товче. Він розіджає. А часи тепер небезпечні, — не пора виїздити з двора”.

„Ой, не пора...” — притакнула Маруся, згадавши свою подорож до Нечаїхи.

„Нині він, кажуть, до Києва їде на якийсь бенкет: чи на раду. Мабуть з Тетерею якусь змову готує”.

„На кого?”

„А на Виговського, на гетьмана нашого, значить. А кожна змова — це непевне діло. Хто вгадає, чим вона скінчиться? Може Фалдовський з того Києва не вернеться, може і ловів не буде, а тоді... тоді” — і очі її спалахнули вогнем давно пригашеної надії. А по хвилині нашептувала далі до вуха. „Отож ти не гадай, що тут Фалдовського люблять. Один Лука за ним в огонь і воду пішов би, інші ні. Інші бояться: ненавидять його, бо кому там хочеться сидіти на такій пустельні та ще тепер, коли кругом кипить. Парубкам до своїх хат спішно, до своїх сіл і свобод. Там землю ділять; добро всяке грабують, а вони тут, як заворожені сидять. Буцім я не балакала з ними, не знаю? Вони тільки доброї нагоди чекають, щоб вихопитися з цього пекла. Навіть воротар, що ключі від брами тримає, навіть старий дворецький. І їм спішно у широкий світ, до дітей своїх і внуків. Потерпи! Бог милосердний, може Він твоєї кривди не схоче”.

Балакала так переконливо і палко, що Маруся заспокоїлася на хвилину. Вихована у побожній родині, не могла погодитися з гадкою, щоби Бог дав їй таку кривду зробити. Це раз, а врешті вона ж не сирота безрідна. Має рідню, батькових приятелів, довідаються, що сталося з нею, визволять її. А Борис що? Невже ж він не козак, неville ж він шаблі не має? Не перша вона попала в таку халепу і не перша вилабудається з неї... Добре, що Палажка їй сприяє...

Палажка — з досвідом людини. Якщо до чого прийде, за нею, а не за Фалдовським потягне. Вона ж його не любить, бо скривдив її, понівечив життя.

З тими думками й заснула.

ХІХ.

День довго не хотів зі сну вставати. Окутався імлою, сонце хмарами прислонив і дрімав.

В Марусиній світлиці було так темно, що Палажка каганець засвітила.

Підновила вогонь на кабиці, докинула дровець і, впевнившись, що Маруся спить, пішла приготувати для неї сніданок.

Повіяв вітер, заскрипіла перед вікнами липа і Маруся розплющила повіки.

Повела перестрашеними очима: де вона є і звідкіля тут узялася? Хотіла зірватися, вибити вікно й летіти наосліп, навмання, на гостроверхий частокіл, або в глибокі хвилі ставу.

Такий гарний їй сон снівся, а так погано збудилася! Снилось Марусі, буцім вона маленька, босоніжка, в куценській сорочинці, стоїть у пасіці й боїться бджіл. Аж де не взявся Борис. Причвалав, прив'язав коня біля перелазу, іде. Такий красунь, у новій свитці і в смушевій шапці, шабля при боці. Побачив її і руки до неї простягнув, як до дитини, коли хочемо, щоб до нас прийшла і кликав: „Хойці, ходоньки, хойці”.

Накрила повіками очі, бо хотіла ще раз побачити цей дивний, дитяче-ширий сон.

„Ти спиш?” — почула голос Палажки.

„Або що?”

„Бо я тобі сніданок принесла”.

„Зараз встаю”.

„Та чого? Там така мряка, зимно, полежи собі ще трошки. Поснідай у ліжку, по панськи”.

Присунула стілець, накрила рушником, розставила посуд із питвом та їжею і сама на дзиглику присіла.

Маруся бачила, що Палажка якась не та, як звичайно, але не сміла її питати, боялася щось недобре почути.

Аж по сніданку Палажка перша відізвалася до неї:

„Я, Марусенько, щось для тебе маю”.

„Що?”

„Вгадай!”

Марусині чорні брови зсунулися до купи, вузенькі, смажні вуса здригнулись. Надумувалася.

„Ні, не вгадаю. Голову мені запаморочило, кажіть, що таке маєте для мене?”

Палажка нахилилася і шепнула:

„Лист”.

„Від кого?” — здивувалася Маруся.

„Не знаю, від кого, бо я читати не вмію, але лист писаний до тебе, прихильною тобі рукою”.

„Покажіть!”

Палажка зиркнула за одні двері, за другі, глипнула у вікна, чи хто не підглядає, а тоді приступила до ліжка. Сіла й витягнула з-за пазухи листок тісно зложеного паперу.

Маруся простягнула руку.

„Ні, дитино. Перше присягни, що не виявиш мене нікому й ніколи, щоб не знати що”.

Маруся два пальці вгору підняла:

„Присягаю, що не виявлю нікому й ніколи, щоб там не знати що. Не виявлю, що я від вас цей лист дістала”.

І поцілувала золотий, самоцвітами обсипаний хрестик, що його носила на грудях.

Палажка заслонила її собою і всунула папір у руку:

„Читай!”

Письмо було дрібненьке, вправне, навіть гарне. Маруся прочитала: „Будь готова. Як почуєш „кукуріку”, знай, що то ми. Роби, що скаже Палажка, і не бійся нічого. Все буде гаразд”.

„Бог із тобою. — Прихильний”.

„А що там стоїть?” — спитала шепотом Палажка.

Маруся ще раз перечитала письмо, а тоді Палажка взяла й кинула його в огонь. Згорів, вона попіл поліном загребла.

„Що ж ти на це?” — спитала.

„Сама не знаю, що казати. Чудо якесь”, — відповіла Маруся.

„А бачиш? Не казала я тобі вчора? Що, не казала? Бог змилюсердився над нами. Над нами, кажу, бо я також піду з тобою. Не хочу тут довше сидіти і до гріха помагати катюзі. Візьмеш мене?”

Маруся кріпко обняла Палажку за шию:

„Ще б то ні! Підемо, тіточко, підемо, на ясні зорі та на тихі води, підемо!”

І очі її блиснули тією щирою, людською радістю, над яку нічого кращого в світі немає.

„А звідки ви цей лист дістали?” — цікавилася.

Палажка знов оглянула вікна й двері:

„Татарин з гóроду за рибою приїхав і привіз від якогось молодого козака. Каже, на таким гарнім коні їхав і вбраний був, як який князь. А грошей мав, грошей!”

Уста до самого Марусиного вуха притулила:

„Вони тут будуть нинішньої ночі. Човен чекатиме на них, брама подасться, пси не будуть спущені з ланців, а найкусливішого з них Луку ми також припнемо, — увійдуть...”

„Увійдуть!” — повторила Маруся й так кріпко стиснула Палажку, що та мало не скрикнула.

„Увійдуть, тіточко, увійдуть!” — і з радости то сміялася, то плакала Маруся.

XX.

Увесь ловецький замочок знав, що Фалдовський до Києва поїхав. Не потребували боятися, що його лихий наднесе.

Фалдовський іноді перед ловами впадав, як буря, щоб оглянути, чи все пристосоване, як годиться. А що вдоволити його було важко, то на замочку наставляв тоді справжній судний день. Кожному діставалося й кожній, не виключаючи навіть Палажки, колишньої любовниці пана. Фалдовський лаявся, бив і грозив, що живцем із них шкуру постягає і що їх у ямах погноїть. Тільки Лука й старий дворецький виходили ціло. Дворецький тому, що на руках виносив „панича”, а Лука, бо був Фалдовському вірний, як найвірніший собака.

Нині вони могли спокійно відітхнути, могли навіть погуляти дещо. І так роботи нема. Татарин із рибою відіхав, на лови не підуть, бо мряка така, що замість у цапа не важко стрілити в чоловіка, залишалася хіба щоденна закрутанина на обійстю.

Як звечоріло, дворецький попросив до себе Луку.

Лука прийшов виголений і вимитий, вус йому так стирчав, що сорока могла б на ньому сісти. Був це мужчина літ п'ятидесяти, невисокий, плечистий, червоний на виду, з маленькими, хитрими очима, з обличчям без виразу й без характеру. Загальне вражіння: хитрість і жорстокість... Лука Лукавий.

От цими то прикметами він і здобув собі ласку й довірливість свого пана. Хитрий був, як лис, а жорстокий, як рись. Ніяких мук не жахався.

Хоч за вірну службу доробився гроша, але на дурничку все таки був ласий; до дворецького наввипередки біг, бо там можна було смачно зїсти й добре попити.

А нині ще більше, ніж коли, бо дворецький чогось був гостеві особливо радий. Поставив куропатви, казав насмажити блинів, не пожалував доброго меду, а що найважливіше —

зготовив такого спотикача, якого тобі й у Києві не подадуть.
„Що випеш, те й твоє”, — приговорював, наливаючи чарку Луці.

Лука випив одну, другу, десяту. Ледве очима кліпав. По вечері сіли грати в кікса*). Щастя Луці сприяло. Виграв декілька золотих, а виграти таки любив.

Вдоволений і розохочений ледве заліз до своєї хати і, не розбираючись, заснув. Жінки не мав, ключниця його доглядала. Прийшла, зняла чоботи й потягнула за вус:

„Але ж бо стирчить, як дріт”.

Витягнула з кишені ключі й пішла. Знала, що Лука рідко коли впивався, але, як підкропив собі, то можна було з гармат стріляти — він спав.

Ключниця була з тих, що й Палажка, і як Палажка свого пана, так вона Луку любила. Чекала тільки нагоди, щоб відплатитися йому за те, що з нею зробив. Нагода траплялася нині.

Дворецький був тут ні при чім. Він вряди-годи запрошував Луку до себе, а нині гостив його, сам не знаючи, чому якраз нині. Так підшепнула Палажка. Казала, що пан не приїде й що погано надворі, так чому б їм не розвеселитися трохи? Дворецький розвеселився й також спав, як новонароджена дитина.

Ключниця до Палажки прибігла.

„Мій спить, як би макового вивару напився. Підкропила собі собака. Не збудиться аж до рана”.

„А що? Маєш?” — спитала довірливо Палажка.

„Маю”, — відповіла коротко ключниця й дзеленькнула під запаскою ключами.

„А якби так Лука збудився?”

„Так що! Скажу, що впився, як свиня і ключі на подвір'ї згубив, а я знайшла. Велика річ!”

Маруся голову до подушки притулила й удавала, що спить. Най вони балакають собі в чотири очі.

„Перевізник знає?” — спитала Палажка.

„Він наш”.

„А воротар?”

„Також”.

„А парубки?”

*) Гра в карти. сліпий маріяш.

„Готові”.

„Усі?”

„Ні. До двох я й не приступала — непевні”.

„А може б спробувати?”

„Не треба. Кажу тобі непевні. Ще нароблять крику, розбудять Луку й попсують усе діло. Най буде бій. Так краще. Всі вдаватимуть, що бються. Але наша візьме. Пяних повяжуть, як баранів. Луку також”.

„Але вбивати не треба. Гріх. Бог не поблагословить діла”.

„Авжеж, що вбивати не треба. Хоч, правду сказати, Лука заслужив собі на кару. Чи мало він намордував людей?”

„Нехай його карає Бог, не ми”.

„Нехай”.

Пошепки переговорювали з собою, наслухуючи, чи не почують знаку.

„Ти вже зібралася?”

„Так. А ти?”

„Я також. Не забрала всього, лиш цінніше”.

„Авжеж. З тягарем утікати важко”.

„Важко. Нехай Фалдовський подавиться нашим добром”.

„Для тих, що по нас прийдуть, матиме”.

„Якщо не згорить двір”.

„Не треба, щоб горів!” — зжахнулася Палажка. — „Ще в Малині побачать заграву і прибіжать”.

„Або я кажу, що треба? Та знаєш, як воно буває: є мала іскра, а велика пожежа.

„Мала іскра, а велика пожежа...” — повторила Палажка й палець до вуст приткнула: — „Цить!”

Наслухували. Здавалося, що чують удари весел і плюскіт хвиль. Нараз „кукуріку!” і обі зірвалися на рівні ноги.

„Марусенько, вставай!”

Марусі світ закрутився в очах. Кров ударила до голови, серце билось в грудях, як пташка у жмені, ноги зробилися важкі, мов викуті з криці.

Палажка накинула на неї тхорами підбиту свитку, насунула на голову соболеву шапочку:

„Ходім!”

Дівчина хиталася, як п'яна. Переживання останніх днів виснажили її докраю.

„Палажко, я не можу...”

Палажка вхопила її за руку й витягнула з хати. За той час ключниця побігла до дімки, в якій мешкав Лука.

Дімок потопав у темряві. Повернула двічі ключем, замкнула входові двері, а ключ кинула геть.

„Спи, чорте, спи! Бодай ти й не збудився!”

Побажавши в такий сердечний спосіб своєму властивцеві „доброї ночі”, прибігла на ганок, де вже на неї Палажка з Марусею чекали.

„Хутчіш! Хутчіш!”

І три жіночі постаті пустилися доріжкою до брами. Мали ще перейти яких двадцять кроків, коли зраз нічний сторож Панько заступив їм дорогу. (Ах, вони забули про нього!).

„Ви куди?”

„А тобі що до того? Пускай!”

„Мені не казали нікого вночі випускати”.

„Дурний! Я тобі кажу: пусти!”

„Не пущу!”

„Мусиш!”

„Люди, сюди, до мене! Хто в Бога вірує, ходи!” — кричав Панько.

Дерся, як би з нього шкуру дерли. То не він кричав, лиш страх, той страх, що сидів у його душі від дитини, страх перед панським гнівом і перед лютою карою за несповнену службу.

„Павле, Пилипе, Хомо, сюди!”

На його крик заспаний воротар висунувся із своєї нори. В лівій руці ліхтарня, у правій спис. Протирав очі.

„А хто тут, га? Чого верещиш?” — повернувся до Панька. — „Чого людей поночі тривожиш?”

„Втікають”.

„Хто, де, куди? Що тобі привиділося, сліпцуне?”

„А от вони...” — і Панько тягнув ключницю за руку. Воротар вдавав, що помагає Панькові.

За той час Палажка з Марусею добігли до брами. Палажка кулаками і носиком чобота гримала до неї:

„Ми тут!” — кричала. „Ходіть!”

„Відчиніть!” — відповіли їй голоси з-поза брами.

„Не маємо ключа, скачіть через частокіл”.

За брамою нараджувалися хвилину. Аж почувся голос Босаковського:

„Борисе, ставай мені на плечі! Хутчіш! Так... Скачи!”

„Заждіть ще, заждіть!” — спинила їх Палажка, бо пригадала собі, що коло комірки лежить огнева драбина. Притягнула її скоренько й приставила до паркана.

„Лізьте тут!” — гукнула. — „Тут є драбина!”

За хвилину на паркані появився Борис, за ним Уласенко, а там і другі. Один за одним зіскакували на землю й відбивалися від неї, як мячі. В саму пору прийшли, бо від стаєн уже парубки Фалдовського надбігали. Напереді якраз ті два, що їх ключниця у змову не втягнула. На дворі було так темно й імисто, що нічого побачити не могли. Чули тільки знайомі їм і незнайомі голоси, але що тут сталося, ніяк не могли зрозуміти. Лиш коло Панька й воротаря ліхтарка кидала невеличке й не дуже ясне кружало світла. Ключниця все ще шарпалася з Паньком. То він її, то вона його перемагала. Сторож був старий, у важких шкапових чоботях, вона жвава і в легких чобітках; він як медвідь, вона — як дика кітка, обоє задихані, облиті потом, останніх сил добували. Але, як парубки Панькові на поміч надбіжать, то вона пропаде й може все пропаде з нею, — погадала собі.

„Палажко, поможи!” — кликнула. — „Поможи!”

Палажка вхопила Уласенка за руку й потягнула його в той бік.

Уласенко прибіг, відтрутив воротаря направо, Паньком друлив наліво, увільнив ключницю, а сам проти парубків повернувся.

Противники не бачили себе, тільки чути було свист Уласенкової шаблі. Парубки відбивалися хвилину, один колом, вирваним із плота, а другий ціпилном, захопленим наскорі, але, побачивши, що навіть оба разом не дадуть тому одному ради, дали знати ногам.

„Розбишаки на двір напали! Рятуйте!” — верещали, подаючися в напрямі своїх стаєн.

Воротар удавав сильно потовченого. Качався по болоті й стогнав:

„Ой, люди, ой, гину, конаю. Рятуйте!”

Але ніхто навіть не думав про нього, так само, як і про Панька, що рачкував до криниці, щоб вгасити спрагу й обмити рани на лиці й на обох руках, бо ключниця у розпучливій боротьбі його скусала й подряпала.

Борис кинувся до Марусі.

„Марусе!...

„Борисе!” — і обімліла, повалилася в його обійми.

„Води! Води! Скоріш!”

„Несіть її до хати!”

Борис, не йшов, а біг за Палажкою до ганку й як дитину, нас на руках Марусю. Не так уявляв собі зустріч. Не так. А все ж таки радів, що вона є, що не пропала, що чує її біля себе.

„Марусе, відізвись!” — благав.

Мовчала.

„Скоріш! Скоріш!” — принаглявав Палажку, щоб відчинила двері.

Палажка насилу знайшла ключ:

В Марусиній світлиці все ще горів огонь, а на столі стояли останки неспрятої вечері.

Борис поклав Марусю на постелю. Скоренько роздягнув її, Палажка розщібнула сорочку. Ратували обімлілу. Маруся лежала, як мертва.

Палажка пригадала собі, що в сумежній світличці, у дворецького, є аптичка, і скочила туди.

Дворецький одягнений лежав і хропів, „жидів возив”. Палажка скоторгала його: „Вставай, старий!”

„Не хочу. Відчіпись!”

„Мушиш...!”

Здивовано подивився на неї: „Що сталося?”

„Вставай і відчини аптичку. Маруся обімліла”.

Витверезився надух. Дістав якусь плящинку й потупцював за Палажкою.

„А це хто?” — спитав, побачивши Бориса.

„Марусин суджений”, — відповіла Палажка, вирываючи плящинку з рук дворецького.

„Кілько капель?”

„Десять”, — відповів, протираючи очі.

Палажка відчислила десять капель і піднесла ложку до Марусиних уст. Маруся відчинила повіки: „Борис? Тут?” — спитала здивовано, — „ах, як я довго спала; який гнітучий сон!”

„Це не сон, серце, а правда. Але не бійся, бо я біля тебе. Не дам тебе нікому й ніколи, ти моя!” — і припав до неї.

Дворецький повалився на лаву: „Я труп”, вистогнав, зрозумівши, що сталося.

„Оживеш, не бійся, оживеш, потішала його Палажка.
На порозі появився Босаковський.

В одній руці шабля, в другій пістоль. Ще курилося з неї.
Задиханий, заболочений, незагоєна рана відновилася, —
але цілий сіяв.

Шаблю полою обтер, пістолю заткнув за пояс і підкру-
чуючи вус, на три кроки до ліжка Марусі приблизився.

„Називаюся Валентин Босаковський”, — промовив голо-
сом, у яким вдовolenня і гордість зливалися в одно.

Маруся глянула на нього й мало не крикнула із страху.

„Мій прибраний дядько”, — заспокоїв її Борис.

„Йому ти завдячуєш своє спасення”.

„Богові милосердному дякуйте, мої кохані, не мені. Бо-
гови милосердному” — відповів Босаковський.

„Спасибі тобі лицарю хоробрий”, — прошептала Маруся,
а Босаковський у пояс поклонився: „Радуються серце моє, на
вид такої гарно та гречної панни. Сподіюсь, добрими друзями
будемо, якщо Борис дозволить, бо я (пощо правду таїть),
велике щастя у жінок маю, дуже велике”.

Маруся здивовано глянула на Босаковського. Ніяк не
могла зрозуміти, щоб це була правда. Він і кохання?

Але не виявляла того словами, а Босаковський даліше
балакав: „Тільки погано, що ти, панночко, така тендітна. Не
ті часи, щоб пеститися можна. Нам у дорогу пора!”

„Маруся з радості обімліла”, — боронила її Палажка.
„З радості і вмерти можна”.

„Та ще, коли побачиш такого козака, як мій Борис”, —
жартував Босаковський.

„Я — труп”, — почулося з кутка. Всі озирнулися в той
бік. Там сидів дворецький. Немов від стужі дріжав.

„Я труп” — шимшикав посинілими устами.

Босаковський поклепав його по рамені. „Такі трупи
в мене ще козака танцюють”.

„А мені вже пси похоронного марша грають”, жалувалася
старий, — „бо ваша милість пана Фалдовського не знають”.

„І не потребує знати. Такі пани в мене в грубах палять:
ще кращі”.

„Фалдовський з мене живцем шкуру стягне”.

„А я з нього лій скажу стопити. Не бійся, старий, ще я
його в Києві в свої руки дістану. Навіть не гавкне собака!
Бач, що він із дівчатами робить, чорти б його пороли”.

„Пана Фалдовського важко в руки дістать. Він не будь хто”.

„Знаю, знаю, він із Тетерою знюхався: яке їхало, таке здибало: виплодки діявольські, грішники старі, нерозкаянні. Край, як одна велика рана, народ кривавиться, а вони собі в Києві бенкетують і по своїх дворах гареми заводять. Гірш, нім гареми. Хіба би Бога не було, коли б їм це безкарно вдалося”.

Дворецький слухав і рукою сльози втирав.

„Чого ж ти плачеш, старий? Кажу тобі: не бійся. Я не я буду, коли Фалдовському не зроблю капут”.

„А де ж я тоді подінуся нещасний?”

„Зі мною підеш. Зроблю тебе дворецьким в одній із моїх палат. Заживеш, старий, заживеш! А як не хочеш, то тут тебе залишу, як мого управителя, бо я зайняв цей замок і тримаю його. Він мій. Але перше кажи ти нам дати чогось назуб: маринованої риби, копчених рябчиків, або хоч би вуджених гусячих лапок, щось такого. А попити також. Але хутко! Бо мені вже в череві гуркотить... Простіть!” — звернувся нараз до Марусі. „Вихопилося грубе слово. Погана воєнна звичка”.

Дворецький побіг. Заспаний хлопець приніс глечики й тарілки, дворецький наливав келихи старим вином: „Що випемо, це наше” — приговорював своїм звичаєм.

Босакоський встав і відкашельнув.

„Щоб ви здорові були!” — сказав, звертаючись до Бориса й Марусі. „А найстаршого сина моїм іменем назвіть, най хоч тільки спомину лишиться по мені. Дуже я рад, що ви знов у купці, але тепер тримайтеся мені кріпко, щоб вас удруге який чорт не розлучив, бо не знаю, чи пішло би вам тоді так легко, як нині. Та не забігаючи вперед, лиш вдоволяючись хвилиною, бажаю вам з глибин мого щире вас кохаючого серця сто літ життя”.

„Vivant! Ad multos annos!” — шамшакав дворецький.

Йому мабуть також навкучило сидіти на чортовім острові, тому й рішився прийняти службу в Босаковського.

„Випемо тоді...” — почав та не докінчив, бо на подвірі счинився крик і гук нестяменний.

Це люди Луки Лукавого, гаєві й побережники, що якраз тоді прийшли до нього по прикази на лови, побачивши, що сталося, счинили крик і вереск на цілий остров. „Хто живий, вставай, бандити на двір напали!”

Котрийсь стрілив, раз і другий. Заіржали коні, заревіла худоба, розкричалася стривожена птиця. Счинилася метушня така, що не дай Боже!

„Де пан Лукавий? Де він? Шукайте його!“ — кликали гаєві. Виважили двері до спальні й розбудили спячого. Витріщив на них заспані, кровю набігли очі й розкричався сердито: „Хами, мурло, як ви смієте мене будити?“ Виправдалися й сказали в чім діло. Вірити не хотів, гадав, що це якийсь підступ, що хлопці підняли бунт проти нього й проти Фалдовського, грозив, що їх на палі посадити велить. А вони присягалися й наглили, щоб скоріш вставав, бо бандити його в постелі заскочать.

Одягнувся хутенько, вхопив шаблю в одну руку, а в другу пістоль і вже хотів із диким вереском вискочити до синій, коли нараз погадав собі щось і зашипів: „Тссс! Останьтеся тут, підіпріть добре двері й сидіть тихо, поки вас не покличу. А як гукну — біжіть до мене мерщій!”

Йому ще мабуть хміль не вивітрів із голови, бо по тверезому не наражав би себе на таку небезпеку, лиш утікав би з життям. Але горівка, а може й свідомість влади, яку мав у руках, казали йому йти й обороняти прав і добра свого пана. Лука так привик був до злочинів Фалдовського, що в них нічого злого й злочинного не добачав. Злочинцями на його думку, були ті, що на двір пана Фалдовського напали. Тому, як побачать його, Луку Лукавого, дадуть знати ногам і підуть звідки прийшли. Він не знав, що вже сталося у дворі й певний був своєї рішучої переваги. Тому то й увійшов гордо й бундючно, а побачивши невеличке товариство за столом, з Палажкою, ключницею, дворецьким і Марусею, осатанів. „Повії!“ — крикнув, звертаючися до жінок, а на Босаковського гукнув:

„Бандит!”

„Ти бандит!” — відповів цей спокійно, — „а я шляхтич, Валько Босаковський, якщо хочеш знати”, і витягнув шаблю.

„Дядьку, лишіть мені його” — попросив Борис і добув своєї. „За Марусю! Він її повією назвав” — лящило йому в ушах.

Лука не чекав, поки зложеться Борис, перший на нього напер. Удар був настільки сильний, що міг голову розчерепити на двоє, коли б Борис не відбив був його рівно й мітко. Ще раз зложилися, і ще.

Ніхто до цього двобою не мішався. Усякий розумів, що це Борисове діло. Він за Марусю відплатить, за все те, що вона витерпіла від Луки. А Борис це ще краще розумів, ніж другі.

„За Марусю!”, лящіло йому в ушах і додавало сили й відваги, бо одного й другого треба було, щоб витримати напір Луки.

Лука, хоч не цілком ще тверезий, виявив себе рубакою, яких не багато. Але ж бо й шаблю мав не будь яку. Друга під Борисовим ударом розлетілася б давно, а його лиш жалісно дзвеніла.

Але й Борисова не з гірших була. І вона витримувала удари й задавала їх так, що ціле товариство дивилося з насолодою на ту мистецьку гру.

„Наступай, Борисе, наступай!” — гукав палкий Уласенко.

„Не слухай, ще пора!” — перечив Помело.

Фтерапонт з ноги на ногу переступав. Конче хотів іти Борисові в підмогу, але його стримували за полу, бо як двовій, то двобій. Навіть із Лукою Лукавим треба битися, як лицарський закон велить. Та мабуть другої гадки був сам Лука. Почувши, що сили його слабнуть і побачивши, що Борис від оборони до наступу переходить, крикнув на своїх людей: „У сіни, в сіни, біжіть мерщій!” — і назадгузь відступив у сіни, де було більше місця до бою.

На той крик кількох хлопів переступило поріг.

„То ти такий!” — гукнув тоді Босаковський. — „Ми з вами по козацьки, а ви з нами хочете по лайдацьки? Провчимо ми вас!”

За Босаковським пішли Фтерапонт, Уласенко, Помело й Борис.

Не багато мали роботи.

Люди Лукавого були добрі стрільці й славні лісовики, але до бою на шаблі не звичні. Та й шабель не стало для всіх. З ломаками й гарапами наступали. То прискакували, то відскакували назад, бо Босаковський із своїм товариством стояв як мур і не припускав їх ближче. „Бий, ріж, коли!” — верещав Лука Лукавий, все ще напирючи на Бориса. А за той час Помело рубонув одного з гаєвих у лікоть правої руки, так, що цей свою шаблю випустив із жмені, засичав із болю, скрутився й подався назад. Уласенко другому завдав дві рани в голову й одну в ліву руку. Цього облила кров, повалився на землю й піднятися не міг. Фтерапонт на право й на ліво

молотив. „Чортові прислужники, помічники лиходіїв, ось ваш кінець!” — приговорював.

Люди Лукавого навіть не зчулися, коли в снігах покотом лягли. Стогнали, зойкали й кликали рятунку. Двох їх із меншими ранами, ногам дали знати й вискочили на двір, один дверми, а другий вікном.

Борис Лукавого кінчив.

„За Марусю, за її недоспані ночі, за її кривду й тривогу!” — нашіптував йому якийсь голос до вуха. Він не був палкий і кровожадний, до бійки не спішився, але, як його присилювали вхопити шаблю в руку, то володів нею, як старий, справжній мистець. Загнав Лукавого в глухий кут, припер до муру й по довгих зусиллях так сильно по голові черкнув, що цей кинув собою, заревів, як ранений тур і простягнувся як довгий.

XXI.

„Ідемо, панове товариство, їдемо!” — крикнув Босаковський, обтираючи шаблю полою. „Бог свідком, що я цеї крові не хотів, але що ж, приневолити нас до бою”.

„Добре йому так, собаці Лукавому” — завважив Фтерапонт. — „Другого такого катюги в світі нема. От, коли б ми ще де Фалдовського дістали, то й було б алé!”

„Дістанемо, дістанемо”, — потішав його Босаковський. „А тепер на човни, панове товариство, на човни!”

В першу чергу посадили жінок, а з ними Бориса. На другий човен скочив Босаковський, а за ним Уласенко й Помело.

„А я що, від мачухи?” — гукнув Фтерапонт і з таким розгоном стрибнув поміж них, що човен мало не провалився у воду.

„А щоб ти так у пекло скавав, чортівний сину!” — закликав йому Босаковський, втираючи рукавом лице, обляпане водою. „Ти своєю смертю не згинеш, кажу тобі. За кару, бери весло й греби, каторжнику якийсь!”

Заки вони так перемовлялися, челядь примістилася у трьох човні; плеснули весла, зашипіла вода й товариство увильнуло в імлу. Не бачили й не чули нічого, мов на другий світ перевозилися в тих човнах. Лиш деколи зашелестів сухий комиш і наполохані галки, як чорні духи, перелітали з одного берега ставу на другий. Борис пригортав Марусю до себе й обтулював її своєю буркою, бо ніч була вогка й зимна.

„Змерзла?” — питав.

„Також! Ти мене грієш”, — і тулилася ще ближче.

„А не хвора?” — турбувався козак.

Дівчина мовчала.

„Не хвора?” — повторив тривожно.

„Видужаю при тобі”. І нараз: „Ах, яка я щаслива, Борисе, яка я щаслива!” — скрикувала, забуваючи про небезпеку. „Цить!” — і поцілуєм затулював їй уста. „Гадаєш, що я був коли такий щасливий, як нині?” „Але я без тебе пропала б,

пропала би навіки, бо вони мене тут, як птаху в жмені тримали. За поріг вийти не смій, як у гаремі якім”.

„Не згадуй!” — перебив Борис. „Богові милосердному дякуй, що ми з Босаковським впору довідались про тебе, — от що!”

„Дякую й дякувати не перестану”, — відповіла Маруся й задумалася. А тоді нараз: „Але чого цей Босаковський такий страшний? Я мало не вмерла, побачивши його. Господи! Як він глипає тими очима”.

Борис усміхнувся. „Хоч страшний він, дитино, та добрий. Ти не знаєш, яка золота душа сидить у тім сміховитім тілі”.

„Палажка також добра”, — щебетала Маруся. „Коли б не вона, то... я, то... я життя собі відібрала б”.

„Не кажи!” — перебив її Борис. — „Слухати страшно”.

„А перетерпіти те все?”

„Обиджали тебе?”

„Ні. Догоджували. Але та непевність, Борисе, тая непевність! Я знала, що мене чекало, коли б так був Фалдовський приїхав. Гу-у!”

„А яким же ти способом, моя пташечко, тим катюгам у руки попала?”

„Гадаєш, що знаю? У сні на хату напали, вхопили мене, на коня і повезли. Очі мені затулили й уста, щоб я не бачила нічого й не кричала. Кажуть Лука не одну таку жертву на своїй совісті мав. Найкращих дівчат вишукував і поривав”.

„Чув я про це. Фтерапонт мені розказував. Носив вовк, понесли і вовка”.

Маруся з острахом глянула на Бориса. „Ти його вбив?” — спитала, відсуваючись від нього.

„Не знаю. Шаблею по голові черкнув. Чи розчерепив, не можу певно сказати”.

Маруся посоловіла. Мовчки дивилася в імлу.

„Чого задумалася, Марусе?” — мов із сну збудив її Борис.

„Страшно, що через мене чоловік погіб”.

„А, такий чоловік!” — потішив її Борис. „Та й дитина ж ти, дитина! Свого найлютішого ворога жалуєш”.

„Бо я християнка”, — відповіла, зідхаючи Маруся.

— — — — —
На другім човні Фтерапонт злегка Босаковського за рукав сіпнув: „Спите?”

„Або що?” — кинувся Босаковський.

„Бо я вас хотів спитати, як воно з тим конем буде?”

„З яким конем?”

Фтерапонт хитро всміхнувся. „Буцім ви не знаєте з яким?”

„А таки що не знаю, про котрого ти белендиш, про того, що на нім вчора їздив, чи про того, що я тобі в своїх „майонтках” обіцяв”.

„Про того першого”, притакнув Фтерапонт, — „бо другого, то я вам дарую”.

Босаковський зпід лоба на нього подивився й сплюнув. „Тю, також припленталась собачка”, — пробурмотів до себе.

„Як кажете?”

„Кажу, що видно, що ти до академії ходив”.

„Три роки”.

„А поза академію?”

Фтерапонт хотів числити, та Босаковський не дав. „Лиши! І так своєю смертю не згинеш”.

„Чому?”

„Побачиш чому, а тепер, ось маєш цього дуката, що я тобі обіцяв. Знай, що Босаковський не бреше. Як обіцяє, то дасть”.

Фтерапонт хухнув на блискучу монету і впустив її у свою кишеню, як у море.

А тоді знов простягнув руку. „Одного?”

„А невже ж я тобі десять обіцяв?”

Фтерапонт почіхав потилицю, — „ні, але один, то не до пари, а ви мабуть хочете, щоб Борис із Марусею в парі жили”.

Босаковський покрутив головою. „Люди добрі! Багато я всякого народу бачив у світі, скільки лиш тієї наволочі в своїх „майонтках” маю, але такого пройдисвіта, такого пиворіза, такого мантия, як оцей Фтерапонт, їй Богу, не доводилося стрічати”.

„Гі-гі-гі!” — засміявся, мов жеребець заіржав Фтерапонт, — „гі-гі-гі!”

„На маєш другого, на! Але скажи ти мені, звідкіля такі жевжики беруться у світі?”

„Батька й мами питайте”, — відповів сумно й неповинно зідхаючи Фтерапонт. Але нараз стрепенувся цілий, повернувся поза себе й насторожив уши: „Чуєте?”

„Що?”

„Гукає хтось. О, о, як дереться. Перевізника кличе”.

Крізь імлу справді залітав грімкий, сердитий голос, буцім

бугай у комишах гукав. „Човен, чорте, давай! Хутчіш, дияволе, хапайсь! ...Гей!”

„Стій!” — гукнув Босаковський на своїх людей і човни загойдались на плесі. Вони були на яких сто ударів веслом від берега. „Причалюйте, не там, де звичайно, лиш там, де ми коней залишили”. (Він боявся, щоб ворог коней не займив, бо тоді погано прийшлося б).

„Коли ж бо там болото”, — відіззавсь перевізник, що знав беріг величезного ставу, як своє власне обійстя. „Загрузнемо, а жінки то хіба потопляться в болоті”.

„Нічого!” — відповів Босаковський, — „жінок перенесемо на руках, гони!” — і гребці повернули човнами вправо.

„Борисе! Що це?” — шепнула тривожно Маруся.

„Нічого, серце. Хтось до замочка йде. Човна гукав”.

„Може це Фалдовський?”

„А хай і десятьох таких, як він. Поки я з тобою, не лякайся”.

Човни в комиші увильнули. Вужами пересунулися крізь них і зарилися клювами в болото.

„Ще трохи, ще!” — кликав Босаковський. Гребці поперли веслами й зупинились. „Дальше годі!”

Борис ухопив Марусю на руки й вискочив із нею на беріг. Обіймила його за шию.

Простелив бурку, посадив її і вернувся по Палажку. Але Палажка не згірше козака перелетіла птахом із човна понад грязюку на твердий беріг.

За хвилину ціле товариство сиділо, притаївши дух у собі й чекало на Фтерапонта, що пішов був по коні. Серця билися тривожно. Навіть Босаковському ставало ніяково на душі. Коли би так самі „хлопи”, то нічого було б, але тут і жінота з ними. Велику відповідальність брав на себе.

А Фалдовський не гукав на перевізника, а ревів, як ранений тур. І не з одного місця його голос лунав. Знати бігав здовж берега, ніби ним чорт гонив. І не сам він кликав. Кілька голосів нараз греміло, аж відгомін нісся далеко лісами, аж дерева шуміли: „Човен подавай, чорте, човен!”

Маруся тулилася до Бориса. Борис шаблю стискав. „Чого боїшся? Цить!”

Перевізник хотів човни відштовхнути від берега, але Босаковський не дав. У нього була гадка, що, коли б так Фалдовський наскочив на них, заки Фтерапонт з кіньми поспіє і коли б виявилось, що в нього стільки людей, що не можна їм буде дати ради, тоді на човни й на замочок вертай. А там — поборемося!

Але до того не прийшло. Задудоніла земля й табунець коней виринув із густої, як молоко імлі.

Перевізник відштовхнув човни й Босаковський гукнув: „На коні!”

Борис скочив на свого, Фтерапонт підсадив Марусю, Борис посадив її перед себе й торкнув коня. Кінь рванув із місця й полетів, як стріла випущена з лука.

За ним летіло товариство. Навіть перевізник, навіть старий дворецький.

Цей чомусь-то близько Босаковського тримався. Мабуть у його розум і хоробрість найбільше вірив. Хоч старий, але коня кріпко тримався. А все ж таки постогнував своє тривожне: „Я — труп”.

„Хіба опир, бо трупи так на конях не їздять”, — відповів йому Босаковський.

„Труп, якщо нас Фалдовський наздогонить”.

„Невже ж це він гукав?”

„Питаєте? Я його голос знаю. Ніхто так сердито не кричить”.

„Але ж бо Фалдовський до Києва поїхав”.

„Мав їхати, та мабуть розгадався. А може вже й вернувся, Бог його зна!”

„Не Бог, а чорт”.

„Хай буде чорт. Та він мене на табаку змеле”.

„Якщо я з ним того перше не зроблю. В мене такі пани, як твій Фалдовський у грубах палять. Ще кращі”.

„Що мені з того!”

„Не крикай, старий, та не страш жінок. Ще котра з коня впаде”.

„Не бійтеся. Вони їздять, як які амазонки. Мало то з Фалдовським навганялися по лісах і дібровах, заки йому не набридли”.

„Чорти б на нім їздили, — заляв Босаковський і озирнувся. Задиханий Фтерапонт підїхав на спіненім коні: „Пане мій!”

„А чого тобі?”

„Женуть за нами!”

„Так що?”

„Не втечемо”.

„Дурний ти, хлопче. Коні маємо добрі”.

„Але Фалдовського краші”.

„Так, так”, — обставав за Фтерапонтом дворецький. „Таких коней, як пан Фалдовський має, в цілیم околі не знайдеш”.

„Мабуть ти добрих коней з роду не бачив, якщо таке верзеш. У моїх „майонтках”... але не докінчив, бо Фтерапонт знову його за рукав сіпнув.

„Чуєте, о!” — і зупинилися на хвилину. Наслухували. Погоня дійсно була недалеко. „Але й до Слобідки близько. За пів години будемо”, — заспокоював Босаковський збентеженого Фтерапонта й перестрашеного дворецького.

„Так, але в Слобідці Нечаєва”, — завважив Фтерапонт.

„Правда”, — притакнув Босаковський. „Та не сама. З нею Улас і дядьки, а слобідські люди також по нашому боці стануть. Зробимо Фалдовському капут, най лиш у Слобідку вскочить. Вперед!”

„Заждіть!” — спинював його Фтерапонт.

„Чого ж ти ще?” — кинувся Босаковський.

„Нам у Слобідці бою починати небезпечно. Кругом землі Фалдовського, як не теперішні, то колишні. Він скрізь своїх посіпаків має. На його крик злетяться, як круки”.

„Так, що ти тоді гадаєш?”

„Гадаю, що краще зараз покінчити з Фалдовським. Борис із жінками хай їде у Слобідку, а ми тут ворога зустрінемо. Йї або він вийде живим, або ми. А за той час тії там у Слобідці приспособляться до бою. Не бійсь, старий Улас бувалий чоловік”.

Босаковський вислухав уважно. „Правда твоя”, — притакнув головою. „Так буде краще”. І підїхав до Бориса.

„Гони з Марусею у Слобідку. Палажка й ключниця поїдуть також”.

„А ви?” — спитав Борис.

„Ми тут зупинимо погоню”.

„Так зупиняймо разом. Разом почали, разом і кінчаймо”.

„Не балакай багато. Слухай, що тобі кажуть!” — гримнув на нього Босаковський.

Жінки також хотїли залишитися, бо вони від чоловіків

не гірші, але Босаковський і на них нагрімав і вони, раді не ради пустилися за Борисом у напрямі Слобідки.

„А тепер”, — і Босаковський повернув свого коня головою до їздців, — „тепер ми, панове, не потребуємо турбуватися жінками, постоїмо ж тоді за справу по лицарськи”.

„Постоїмо!” — залунало кругом.

„Так тоді ти, Уласенку, станеш із челяддю ліворуч дороги. Пістолі наготуй, як надідуть, пали! Тільки не в копей ціляй, а вище, у їздців. Вистрілиш — пістолі за пояс і до шабель. Не жалуй їх, лихого батька синів. На право заганяй, у ярк, до озерця поганих. Розумієш? А ми з Помелом і з Фтерапонтом заступимо їм дорогу, щоб не втекли. Рушай!”

Мовчки і в один мент сповнили приказ. Подалися на кілька кроків від дороги й мов умуровані стали. Густа мряка закрила їх собою. А Босаковський із Помелом і Фтерапонтом пігналися вперед. За хвилину вернулись, навернули козей і поїхали знов. Так декілька разів то їхали, то верталися, щоб Фалдовський не погадав собі, що вони втікли кудись на боки, або зачаїлися на нього. Буцім приманювали його, буцім кликали: „Ходи, ходи!”

І Фалдовський не йшов, а летів, як буря. Пятьох стрільців і стільки ж двірських гайдуків за ним. Самі найвірніші слуги, а краще сказати товариші його наїздів, нападів і всяких інших злочинних затій. Очайдушніших смільчаків і жакливіших горлорізів на десять миль в окрузі не було. (Бурян, що віріс на бій-полях, щедро политих людського кровю).

Не в одній важкій пригоді вони із своїм паном бували. Другі головами наложили, а вони, обвантажені кривдою людською і з новими гріхами на своїм чорнім сумлінні щасливо до лісового замочку верталися. Але найбільше щастя мав таки сам пан Фалдовський. Не було такої небезпеки, якої він зжахнувся б, не було такого поганого діла, на яке він не пішов би, щоб заспокоїти свій голод вражінь і жадобу розкоші та наживи. Про нього й чутка пішла, що його ні куля не влучає, ні шабля не береться, бо він дитиною у зачарованих зелах купався і в неповинній крові. Тому то й такий кровожадний тепер. На кілька миль кругом, він був необмеженим паном. Робив, що захотів і ніхто йому не смів супротивлятися, бо на такого він або „наїзд учинив”, або при дорозі засівся і „право собі творив”, як на заході в середньовіччі бувало. За часів покійного Хмеля присмирнів був дрібку, крився,

а навіть утікав перед пімстою черні, але почувши, що гетьман занедужав важко, вернувся й даліше знущався над ким хотів: „примучував супротивників своїх і неслухняних послуху вчив”, — як він любив казати.

По смерті Хмельницького вдавав, що з Виговським тримає, але на ділі, де тільки міг підставляв йому ногу, бо не хотів твердої гетьманської влади, яка поклала б край його безмежній самоволі. Тому то й злигався з Тетерею і вкупі з ним працював на шкоду цілому роду Виговських. Де треба було, то вдавав, що за Юрасем стоїть, бо Юрась покривджений Виговським, а по правді, то не тільки Юрася, але й усіх Хмельницьких ненавидів цілою силою своєї нелюдської душі.

Нині він дійсно вибирався у Київ на якусь тайну нараду, але по дорозі стрінув татарина, що віз рибу з його ставів, спитав, що на замочку чувати й слово по слові довідався, що там щось недобре клюється. Татарин якось вибrehався, ще й на могорич від щедрого пана дістав і Фалдовський, замість у Київ, почвалав „на остров розкоші”, як він любив про свій остров казати. Щастя, що скорше не поспів, а то захопивши човни, міг у замочку вчинити з заговірниками найкривавішу розправу, бо був це чоловік, який ні стриму, ні впину не знав.

Але ще й тепер, здоганяючи „хамське кодро”, що по-сміло доторкнулися його добра, він був певний побіди. Все йому щастя сприяло, чому ж мало би нараз відвернутися від нього? Не бачив ніякої причини.

„Провчимо тих чорняків смердячих, ту наволоч хамську!” — вигукував, підбадьорюючи своїх вірних людей.

XXII.

Гнали, як за заяцем хорти. Фалдовський не жалував коней. Мало то їх у людей? Коні стогнали, болото зпід копит фонтанами бризок угору летіло, земля зойкала, а повітря скавуліло, як би його хто нагаями батожив.

Нараз „бе-бех!“ і двох стрільців та один гайдук вхопилися, хто за голову, а хто за груди. Наполохані коні рванули собою, метнулися вправо, в другий бік від стрілів і ранені з вереском полетіли стрімголов у прірву. Один із них не встиг уже витягнути із стремен ноги й наполоханий кінь волік його за собою, вганяючи по лісі. Другі бовталися безрадно в баговинню озерця, стогнали й ревіли з болю, благаючи рятунку, або смерті.

Фалдовський остовпів. Був це для нього перший такий, несподіваний удар. Хвилину не знав, що робити. Втратив людей і не знав навіть скільки, а найпоганіше, що втратив їх у такім неславнім бою з чорняками, з хамською голотою. І коли собі це подумав, злість підступила йому до серця.

„Вперед, Вперед!“ — зверещав, якби з нього живцем шкуру здирали і з шаблею в руці кинувся на Босаковського. Коні їх зустрілися, відскочили від себе, кинулися знов і на задних ногах, як кентаври вгору знялися. Їздці шукали себе шаблями. В імлі, як привиди страшні бовваніли. Тільки чути було, як їх шаблі зустрілися із собою і дзвеніли. Іскри прискакали з клинків, як із заліза під ударами молотів у кузню.

Кругом них ішов завзятий бій.

Помело і Фтерапонт щиро працювали, замикаючи ворогові дорогу, Уласенко із своїми людьми напивав збоку, перевізники на зади насадили. Люди Фалдовського, заскочені знечевя з усіх сторін, не знаючи яка сила на них напала, бо в імлі на два кроки нічого не було видно, а до того стривожені втратою товаришів, захиталися. Безрадно тупцювали на місці, хто шаблею навмання махав, а хто стріляв насліпо. Про

перемогу вже й ніхто не думав. Одного вони тільки й бажали, вирватися з тієї матні. „Пане Фалдовський! Пане наш, пане!” кричали голосом розпуки, але Фалдовський навіть не відгукнувся. Він так зчіпився з Босаковським, такою жадобою пімсти розгорілося його жорстоке серце, що поза тим нічого більше в світі не бачив.

Але Босаковському все таки ради дати не міг, ані Босаковський йому, дарма, що не лиш вони боролися з собою, але й їх коні: кусали себе, копали й квичали, як вепри.

„Дияволе проклятий!” — гудів Босаковський.

„Хаме смердячий!” — відповідав йому Фалдовський.

„Я тобі свій герб шаблею на лобі напишу!”

„А я тебе свиней пасти заставляю!”

„Я тобі...” і Босаковський не докінчив, бо з такою силою рубонув свого противника по правій руці, що цей випустив шаблю на землю, а лівою рукою стягнув коня і поров йому боки острогами, принаглюючи до втечі. Але Босаковський вже вспів свою шаблю схвати і тягнув Фалдовського з коня. Лівою рукою підняв його вгору, а правою валив, куди попало. „Ось тобі мій герб, ледарю поганий, ось тобі мій герб, прелюбодію старий, ось тобі мій герб!”

І бив, і бив, і бив.

А тоді жбурнув ним у ярк, аж задудніло.

„Туди йому й дорога!” — казав, хапаючи за повід коня Фалдовського. „Гарний кінь, куди кращий від свого пана. Але й пан не з ледачих був, таки добре боровся. І чи не краще б такому до якогось війська пристати і по лицарськи на полю бою померти? А так що! Ох, дурні ви люди, дурні”.

За той час Помело двох стрільців на другий світ післав, а жвавий Уласенко одному гайдукові рот затулив навіки, бо лаявся дуже непристойно, обиджуючи козаків із всіми гетьманами на купу.

„Не якихбудь людей мав оцей Фалдовський” — почав, відсапуючи Помело.

„Такий когобудь не бере”, — притакнули йому. „Що найгірших горлорізів вишукував”.

„З кожного села по одному злодію”.

„Опричники!”

„Песиголовці!”

„Катюги!”

Так вони поминали покійних, знаючи скільки лиха накоїли ті диявольські наємники під проводом свого пана Вельзебуа. Про Фалдовського вже й по Січі лиха слава ходила. Не один йому месьть присягав, та не додержав присяги. І що лиш нині прийшов і йому кінець.

„А все ж таки”, — почав, закурюючи люльку Босаковський, — „а все ж таки і вони були якісь люди, хоча й шкідливі та погані”.

Помело сплюнув. „Так що?”

„Не залишимо їх серед дороги”.

„Можна скотити в ярк”.

„Треба. Гей, хлопці, а поспрятуйте ці тіла, бо я нині сильно змахався. Мушу трохи відсапнути”.

Хлопці поскочували побитих у ярк, й половили коней. Осмотрювали і промивали їм рани. Фтерапонт і до того показався митцем. Міг би й коновалом бути.

Коні іржали й тримтіли, як схвильовані люди. Жили понабігали їм, як батог. Боками сильно носили, а козацьких коней не підпускали близько до себе.

„Коні також свою політику мають”, — підсміхавсь Фтерапонт.

„А вже ж, що мають”, — притакнув Уласенко. „Між ними є також хлопи й пани як і між нами. Але гарні коники мав покійний Фалдовський. Хоч за те мож його похвалити”.

„Правда. Але ж бо й люди його билися непогано”.

„Дерлися таки добре”.

„Хоч не за добре діло”.

„Відомо, що не за добре. А може вони й не винні тому”.

„А хто ж винен? Ми з тобою?”

„Пан їх присилював, мусіли. Скачи, враже, як пан каже”.

„Один мусів, а другий сам хотів. Всяко буває. Ви мене питаєтеся, то я вам скажу”, — сміявся Фтерапонт. „Гріх тягне, як горілка, а як привикнеш, брате, то й забудеш, що гріх, а що ні, що можна, а що не годиться”.

Босаковський з Помелом сиділи на бурках і спочивали. Мали час, бо небезпека минула. Дід Помело жалував, що бандуру на возі залишив. Часом, як заграєш та заспіваєш собі, то про все забудеш, а забувати є що”.

„Ой, е!” — притакнув Босаковський. „Мордуються люди, гризуться гірш собак, Бога гнівлять, а все буцім тому, щоб краще на світі стало, — але де ж тая краса, де це добро?...”

Не бачу... Кругом кривда й погань і кінця тому не видати... Тю!"

„Брате!" — присунувся до нього Помело, — „коли б ти знав мое минуле, коли б ти знав!" І він, замість розказувати, тільки рукою махнув: „Е-ет!"

Крізь імлу пересувалися тіні людей і коней. Молоді гомонили, Фтерапонт реготався безжурно. Інші осматрювали свої рани, бо мабуть не було ні одного, щоб із бою неранений вийшов.

„От, нема то як молодим бути. Що їм! Перед ними життя. Не те, що ми", — почав наново Помело. „Ми не тільки собою турбуємося, але й ними і всім".

„І це гірша турбота, ніж що. Як погадаю собі, до чого воно йде, то мало не скажуся. Пощо твій труд, пощо твої зусилля, коли люди самі чортові в зуби лізуть? Мали свою державу, тільки тримай її скріпи, уладжуй, — ні! То гетьман їм не до вподоби, то гетьманиха, то його вус, то її спідниця. Гетьман не пе, а гетьманиха не лається, Алексія їм подавай! Бо любіший для них чужий кнут, ніж своя булава. Такий народ! Не правду кажу, що?"

Помело мовчав. Може в душі і притакував Босаковському, так признатися не хотів. Все ж таки колишній запорожець, а запорожці ворогували з Виговським, бо він із панів, зі шляхти, та ще княгиню за жінку собі взяв.

„Чого ти мовчиш, брате?" — спитав його вдруге Босаковський.

„Мовчу, бо не знаю, що тобі на твоє гірке слово казати. Трохи воно так, а трохи ні. Не всьому винен народ. Ой, не всьому. Народ, що оце плесо (і показав на воду), як кинеш камінь, то сколишеш його. Винні ті, що нашу воду колотять і каламутять. На них ти в першу чергу нарікай. На тих, що за булаву деруться і на їх прислужників і наймитів. Народ стихія, а вони, чорні духи, вони всьому злому причина".

Тепер Босаковський замсвк і голову на груди похилив.

„Та ще й те годиться сказати, що не пора тепер на нарікання", — продовжав Помело, — „тільки розжалоблюеш себе, брате. А нам не сліз і не жалю треба, а діла, щоб рятувати те, що врятувати можна".

Босаковський руку до нього простягнув. „Правда твоя. Нам діла треба. Кожний хай робить, що може. Ми Нечаїху рятуймо, рятуймо Богдановий рід".

„Я живий!” — почувся нараз старечий, дріжучий голосок. Дворецький висунувся з імлі, й припинив розмову.

Босаковський потягнув його за рукав. „Сідай, старий! Хоч може твої пальці й не дуже то чисті, бо ти все коло того поганого Фалдовського терся, а все ж таки, хоч на старості літ помудрів і покинув його, а з чесними людьми пішов. І мабуть не пожалуєш цього. Бо, де тепер твій пан? А ти, славити Бога, живий. Що — живий! Я тебе ще й оженю. Побачиш, що оженю!” — і Босаковський з такою силою поклепав старого по плечах, що цей аж перевернувся.

„От тобі й жених!” — сміявся Босаковський. „Що ж буде, як тебе жінка за чуба вхопить, бо я тобі в своїх „майонтках” таку жіночку підшукати гадаю, що прямо, хоч у коноплі став. Тебе і її. Виполохали б усю шкідливу птицю, яка була б. Що? Ні?”

Нараз замовк, слово, як ножем відрізав, бо побачив, що дворецький очі долонею прикрив і хлипав.

Босаковський зніяковів. Йому жаль стало старого. „Чого ж бо ти? Бачиш, що жартую. Ми, козаки, любимо жарти. Нам розмова без жартів, що без соли хліб. Перестань!” І хотів піднести дворецького й посадити його коло себе. Але цей упав на коліна й на силу благав:

„Пане Босаковський! Ви мене своїми жартами не обидили (я старий слуга, до панських жартів привик), але покійника, пана Фалдовського забути не можу. Крутий чоловік був, кам'яне серце мав, то правда. Не одного він скривдив і не одну, най йому Бог гріха простить, бо люди не можуть. А все ж таки, я його на своїх руках виносив від такіського, о! (І показав рукою). Я його вибавив, виплекав, викохав, я його мови й молитви вчив”.

„Не признавайся, старий!” — перебив Помело.

„Не моя вина, добродії мої! Не моя! Предківська кров відізналася в ньому, з такого роду був. А нині...” і старий знов розридався гірким плачем.

„Чого ж ти хочеш, кажи!” — спитав Босаковський.

„Милість зробіть, покажіть свою ласку...!”

„Кажи ж бо раз!”

„Дозвольте мені тіло покійника забрати Це був мій пан, я його на руках виплекав від дитини...”

„Чули вже!” — перебив йому Босаковський і повернувся до Помела: „Як ти гадаєш, брате?”

Помело відкашельнув. „Хай бере. Нам байдуже, де зігніє Фалдовський. Старого жаль. Дозволь”.

„Бери!” — сказав Босаковський і поправив вус.

„Для тебе це роблю, не для покійника, бо він того негідний. Ми й так який там день, або два побудемо в слобідці, раз, щоб відпочити й пообсмотрювати рани, а два, щоб роздумати гаразд та розглянутися, куди і як нам їхати далше. За той час можеш похоронити свого пана. Це вже твоє діло, а не наше.

Дворецький обіймив Босаковського за коліна.

„Нехай Бог вашій милості заплатить, добродію мій! Я вам того до смерти не забуду”, — і поліз у ярок шукати тіла Фалдовського.

„Хлопці, а допоможіть старому!” — гукнув на своїх Босаковський, — „бо ще собі де голову розібе”.

Хлопці не відказалися. Від перевізників чули, що дворецький не раз гамував злість Фалдовського й не одного вирятував із халепи.

Заки товариство впоралося з кіньми, Фалдовський лежав на бурці, а дворецький припадав до нього: „Не моя вина”, — виправдувався, — „не моя вина, пане й добродію мій! Бог так хотів, нікому суду Божого не минути. О, Боже!” — і непомітно для других обтулював тіло свого пана.

„Так воно, так...” — зідхав Помело. „Носив вовк, понесли і вовка.

„Поти збанок воду носить, поки...” — почав Уласенко, а Фтерапонт докінчив за нього: „поки той збанок по пиво не пішлють”.

„Ой, ти пиворізе!” — всміхнувся Босаковський, — „коли то й тобі хоч одно вухо відірвуть, бо ти забагато чуєш. А ще більше говориш. І саме дурне... Ну, панове товариство, нам у дорогу пора. Наші в слобідці мабуть нас тривожно визирають. Може вже й моляться за наші душі”.

Та ще він того не скінчив, як заіржав кінь і з імли винирнула козацька стать.

„Борис!” — радісно скрикнув Босаковський. „А тебе що до нас принесло? Чому не пильнував жінок?”

„Жінкам вже терпцю не ставало. А мені також. Так довго вас не було. Ми боялися, чи не дай Боже...” і не скінчив,

бо занімів з дива, побачивши кілька гарних коней і цілу купу зброї. „Га, га, га! Як бачу, не прогавили ви нагоди. І напруцювалися”.

„Ще як!” — покрутив вус Босаковський.

„Так тоді, поздоровляю з перемогою. Жаль тільки, що мене тут з вами не було.

„Не жалуй”, — потішав його Помело. „Таких пригод чекає нас ще багато. Це щолиш початок. Чим дальше в ліс, тим більше дерев. Так, гадаю, і з нами буде. А все ж таки початок зробили ми добрий”.

„На коні, панове, на коні!” — наглив Босаковський, бо спішивсь до слобідки. „Жінкам вже терпцю не ставало”, — мотав собі на вус. Перший у стремена скочив, за ним Помело, Уласенко, Фтерапонт й другі. Кожний крім свого, ще одного, зайвого коня за уздечку тримав. Фтерапонт що найкращого вибрав, але впевняв усіх, що це підпалений. „О, дивіться, дивіть, як боками носить”. Дворецький і перевізник взяли собі що найспокійніших. Поклали Фалдовського на бурку й везли обережно.

„Не спішись!” — остерігав перевізника дворецький.

„Поспіємо”.

Коні спотикалися на оранці: „Уважай, щоб не пустив на землю!” — гукав дворецький.

„Йому вже не пошкодить”, — відповідав перевізник.

„Пошкодить, чи не пошкодить, уважай! Бачиш, хлопе, який ти. Вчора ниць перед паном падав, а нині кажеш, що не пошкодить. Гарно так?”

„Живий живе гадає, пане дворецький”, — відповів перевізник і всі вони сховалися у мряці.

За ними на ставі гойдалися три порожні човни, а перед ними бадьоро сидів на своїй сухоребрій коняці пан Валентий Босий Босаковський. Він міг собі вибрати щонайкращого здобичного коня, хоч би й того, що на нім сам Фалдовський їхав, та не хотів. „Кінь і козак, казав, це одно. Мій мені стільки літ вірно служив і тепер мав би я його на зелену пашу пустити? О, ніколи! Звірина, це не патик, панове, вона чує й розуміє може краще ніж не один з людей. Я своєму Розинантові кривди не зроблю, не бійсь!” — і поклепав сухо-реброго по шії. „У Чигирині, або в Суботові на стайні тебе

поставлю, овес їсти будеш і чисту воду пити, поки обом нам Бог pozwoliть". А сказавши це, чомусь важко зідхнув...

На виднокрузі, як світлячки у вишневім, розцвілім саді, мерехтіли трепетливі світельця.

Люди будилися в слобідці.

XXIII.

На краю слобідки, у повітці на сіні, лежав Фалдовський. Дворецький рачкував коло нього. Обтулював, обтирав піт з чола і мастями натирав порубане й потовчене тіло.

„Бог ласкав, Бог ласкав!” — проговорював. Себе, чи хорого потішав?

Фалдовський підняв одну повіку: „Води!”

Дворецький подав повний глечик.

Недужий жадібно притулив до нього спечені уста. Потягнув, йойкнув і повалився горілиць.

„Палить!”

„Де? Де?” — допитувався вірний слуга, але пан не відповів нічого, лиш рукою по тілі повів, буцім хотів сказати, що скрізь.

„Бог ласкав, Бог ласкав, перестане”, — потішав його дворецький, хоч мабуть сам своїм словам не вірив. Фалдовський був так порубаний, поколений і побитий, що здорового шматка тіла й домацатися було годі. За всі часи і за всі руки рукою Босаковського дістав.

Мовчки лежав, скривавлений і почорнілий, вже навіть і стогнати не міг.

Як припідняв одну повіку, то так вона й трималася, відкриваючи перестрашене, кровю накіпїле око. Смішно і страшно якось дивилося воно на світ. Дивувалося, звідкіля тут Фалдовський узявся. Чому він на сіні й на соломі лежить, а не на пухах, як звичайно. Повітка, тік, з бальків і кроков павутиння звисає, вікон нема, лиш крізь відхилені двері смуга мутного осіннього світла паде, — що воно все має значити?

„Води!” — вистогнав знов недужий.

Дворецький налив собі на пригорщу і закропив пана. Другою обмив йому чоло і виски. „Бог ласкав, Бог ласкав”, — потішав його.

Фалдовський зідхнув, аж йому у грудях заклекотіло, буцім щось обірвалося.

Дворецький пильно подивився на нього, а тоді ухо до грудей притулив: серце ще билось, значить, не вмер.

„Пане мій! Пане!“ — шепнув йому до вуха, але відповіді не дістав. „Пане!“ і — тихо.

Якась спізнена муха над головою хорого бриніла. То на ніс йому сідала, то проходила по лобі, хорий ледве помітно кривився. Скоботала його. Дворецький довго відганяв муху. „Може це душа одного з тих, що його Фалдовський зі світа насильно зігнав? Прийшла тепер і мститься над безборонним у тяжку годину смерті“, — погадав собі і мороз пішов йому по спині.

А муха й далі герцювала по лобі недужого. Дворецький не втерпів. Зачаївся і зловив її у жменю. Наслухував. „Бач, як бренить, мов сердиться! Таке мале, а таке докучливе створіння!“

Муха дзикнула ще раз і втихла. „Отак і ми“, — думав собі Дворецький. „Дошкулюємо один другому, спокою не даємо, аж припадок зачатъся, фать! і вже ми в його жмені. Посердимось ще трохи, а там і заспокоїмось навіки!“

Хотів чоботом розчавити докучливу муху, але боявся, щоб не втікла й наново не почала своїх поганих герців, тому встав і викинув її на двір, — нехай собі летить, коли ще може, бо й так не довгий їй вік.

А тоді вернувся, сів на стільці і наслукував пильно. „Може заснув, а може й у сні й скінчив. Дав би це Бог, щоб не мучився довго“.

Фалдовський лежав так тихо й непорушно, що довго треба було вдивлятися в нього і вслухуватися, щоб пізнати, що він ще не труп.

На дворі цяпотів дощ. Шуміли вітри й кидали крізь відчинені двері сухими, вялими листками.

Кілька їх Фалдовському на груди впало.

„Це так замість похоронних вінків“, — подумав собі дворецький. „Такий був пан, такий вельможа, все перед ним трухліло, а тепер, як Лазар лежить, аж дивитися прикро. Жив у палатах, а гине в шіпці, не знав якої їжі й питва забагати, а тепер кілька капель води, та й ті вливати треба, — Боже мій, Боже!“

На гадку насувалися спомини з давніх часів, коли він ще

в дворі старого пана служив. Фалдовські недавно прийшли в Україну. З дня на день багатіли, з дня на день землю під свою руку горнули, людей садовили на ній і прибутки тягнули. Згодом доньок повивіновували й повіддавали, син на батьківщині залишився. Що то за „панич” був, най Бог боронить і заступить! І сам спокою не мав і другим не давав. Як не лови, то наїзди, як не дикі бешкети, то суди, процеси, бійки. Пощо він по тих судах їздив, хто його зна, з судів і присудів сміявся, з копних, чи інших, все одно. На всі свистав. Як він хотів, так і мусіло бути. На те він шляхтич і пан. На яку жінку, або дівчину оком кинув, та вже пропала. Вибирав щонайкращі, вередливий був, най йому Бог простить. Лука йому в нечистих ділах помагав. Ой, не одна їх обох проклинає, а коли б так оцей став, що за гайком мерехтів, спустити було можна то...” і старий перехрестився. „Господи! Велике милосердя твоє!... Аж на останній карк скрутив, на Марусі. А казав я Луці: лиши! Це ж дівчина немалого коліна, виявиться і буде біда. Не послухав мене. І тепер має за своє. Оба з Фалдовським поломили собі зуби на тім смачнім шматку”.

Сон зморив старого. Сидячи задрімав. Кивався, кивав, як жид на шабасі, аж скотився на сіно і захропів. У сні побачив Суботів і покійного гетьмана. Стояв у сірім жупані біля колоди, на якій голови рубали. Звідкілясь і Тиміш узявся. Загонистий, гарячий, сам пал. „Клякай, старий!” — гукнув. „Усім так буде, як не нині, то колись, усім, хто не живе по правді. Клякай!...” „Я не хочу!” — відповів перестрашений дворецький і збудився. Якою ж величньою палатою здавалася йому отся повітка.

„Свят! Свят! Свят!” — хрестився і шепотів молитву.

Нараз і Фалдовський припідняв свою другу повіку.

„Ксавери!” — гукнув, — „я де?”

Дворецький зірвався на рівні ноги, скочив і припав до панської руки. „Маленький припадочок, ясновельможний добродію мій, пан у двобою ранені”.

„У двобою? З ким?”

„З Босаковським”.

„Шляхтич?”

„Так”.

„То добре”, — а помовчавши хвилину насилу проговорив: „Твердої... руки... чоловік”.

І знову замовк, лиш устами ворухив, буцім щось казати

хотів та не міг, бо сили не було. В грудях йому, ніби хтось пилюю різав, клекотіло.

Нараз: „Лука де?”

„На замочку остався”, — відповів солодко старий слуга.

„Живий?”

Дворецький мовчав.

„Живий?” — повторив питання Фалдовський.

„Не знаю”.

Стрепенувся Фалдовський: „Ніколи не знаєте того, що треба, шельми!” — і виснажений таким довгим реченням задеревів.

Якийсь пес приволікся з села й несміливо зазірав крізь двері. Дворецький тупав на його ногою, пес то ховався, то знов голову всував у двері. „Підеш!”

„Лищи!” — вистогнав Фалдовський. „Він по моє стерво прийшов... Ще... час”.

Дворецький руки заломив: „Щось також пан кажуть. Бог ласкав. Пан видужають. Панові вже краще. Сон поміг”.

„Брешеш!” — прохрипів Фалдовський. „Не видужаю, знаю”, і грізно подивився на старого слугу.

Вітер дверми хитав, скрипіли.

„Замкни їх”.

Дворецький замкнув.

„Ходи тут”.

Дворецький підійшов.

„Ближче!”

Дворецький ухо майже до уст панові притулив.

Фалдовський насилу викидав з уст відірвані й пошма-товані слова. „Нечаєву... я... казав пірвати... На Катерину теж... наставлені сітки... Юрась невдаха... Все Хмелеве кодло мусить пропасти, мусить!... Чув?”

Дворецький перестрашено дивився в нелюдське страшне обличчя. Старий слуга знав багато гріхів свого пана. Але про його ненависть до Хмельницьких він забув. Чаплинський Фалдовського дядько, Степова Олена, і таке інше..., події недавно минулих днів стали виринати з п'їтьми забуття і вязатися логічно. Так, так. Фалдовський пересиджував у Чаплинського. Гуляли разом, бенкетували і робили бенкети, аж цілий Чигирин гудів. А потім небіж дядькові помагав добувати прекрасну Олену, укупі на Суботів напали, Фалдовський на

Хмеля засідався у степу. А коли Хмель таки на своїм поставив, прийшлося втікати. І Фалдовський став ворогом смертельним усіх Хмельницьких на світі... Так, так... І не лиш їх, але й усього, що вязалося з ними; козаків, гетьманщини, булави. З усіми ворогами України накладав, щоб лиш їй вільною не бути... А нині?

І дворецький тільки раменами здвигнув... Ось до чого ненависть доводить. Добро родиться з любови.

„Бог ласкав, Бог ласкав”, — шамкав беззубими устами.

Фалдовський кілька разів хотів щось казати, та не міг віддиху зловити. В грудях, як у казані гаркотіло. Дворецький знову закропив його водою.

„На замочку... дванадцять кроків від дуплавого дуба — копай! Там гроші є... Тетері даш... Най не щадить... Все Хмелеве кодло пропасти мусить... І гетьманщина, і козацтво... все”.

Ще щось брався казати, але дворецький не міг догадатися що. Він безрадно став шептати молитву: „Богородице Діво...”

Нараз, мов батогом цвякнуло: „При-сяг-ни!”

Дворецький стрепенувся. Скільки ненависти, скільки бажання помсти було в тім однім слові!

Відсунувся і з острахом дивився в страшні зіниці свого пана.

А цей останками сил припіднявся і вхопив його за горло: „Присягни, що мою волю сповниш”. Дворецькому в голові зашуміло. Млин, повінь, битва...

Він стільки літ служив своєму панові вірно і слухняно, як пес. Аж нині, нараз, коли цей пан конає, він має йому сказати „ні?” Але ж бо й „так” вимовити важко, неможливо. Пригадалася Маруся Богатківна і тиха, добра Олена Нечаєва і безталанна Катерина Виговська, — як же тут присягнути, що він на їх згубу піде?... Неможливо!

Мовчав. Лиш уста йому із зворушення тряслися.

„При-сяг-ни! — повторив Фалдовський і покаліченою рукою впився в гортанку свого вірного слуги.

„Пане мій, добродію ласкавий, зрозумійте мене, простіть, я не можу”, — на силу вимовив дворецький.

„Не можеш?!” — вереснув Фалдовський, очі йому вискочили з лоба, уста викривилися, з губи потекла кров.

„Не можеш?!” — і хотів замахнутися рукою. Але рука,

як відрубана гиляка, захиталася і опала безсило. Ще кілька судорогів пошматованого тіла, ще той скрегіт у грудях, ніби хтось підрізував пилою останній корінь життя і Фалдовський повалився горілиць на постелю.

„Амінь”, — промовив дворецький, закрив покійному очі, руки склав на хрест і важко зідхнув.

„Скінчилося...”

.

XXIV.

Два дні просидів Босаковський зі своїми людьми у слобідці. Слобідка однодушно за ним заявилася. Сприяла Виговському і з пошаною та вдякою ставилася до Нечаїхи й до цілого роду незабутнього гетьмана Богдана. Фалдовського ніхто навіть не згадав добрим словом ні в слобідці, ні в околичних селах. Навпаки не один дякував Богові, що нема вже в живих цього лиходія. Залив він добре людям гарячого сала за шкуру. Ніхто не був ні дня, ні години певний, а тепер свободніше дихнуть. Заспокоївся народ.

Босаковського і його товаришів щирим серцем гостили. Кожний рад був допомогти йому чим міг. Харчів та питва назноснили такого, що й на цілий віз не забрав би. А другого возу треба б було на овес для коней. Та найцінніша поміч це були сці молоді й здорові хлопці, що напрошувалися до Босаковського, щоб їх до свого загону забрав, бо це вже був не гурток відважних очайдухів, а добре озброєний загін боєвиків за справу, якої вагу вони розуміли. „Постоїмо, постоїмо, — казали — за чесне й справедливе діло!” І з очей їм видно було, що постоять.

Зі старими дядьками нараджувався Босаковський, як і куди йому пробиратися, щоби полковницю Нечаїху безпечно провести до Чигирина, чи до Суботова, бо покищо він ще й сам не знав, де вона має своїх шукати. Слобідка післала кількох бувалих людей на звіди. Вернулися з добрими вістками. Намітили шлях і переговорили з селами, крізь які цей шлях проходив, щоб Босаковського ніде не спиняли. Скрізь обіцяли йому допомогу.

Нечаїха в це діло не встрявала. Так і знати було, що вона цілим серцем і всіми думками в Бихові, біля мужа вітала. З ним на валах обороняла город перед чужою навалою, з ним перемогти, або згинутися хотіла, а якщо в Бихів годі їй пробратися, то чи Суботів, чи Чигирин було для неї байдуже.

Нераз і не два дякувала Босаковському, Уласові й другим, що так щиро потрудилися для неї, а тими, що їх у боях ранено, піклувалася щиро, перевязувала їм рани й готовила цілющі мазі з воску, жижиці й спирту, бо розуміла це діло не згірше від цилюрника в місті.

Сполудня другої днини пришкандибав дворецький. Марний був і худий, як висущена сливка. За гроші, що їх при Фалдовським знайшов, поховав його, а решту дав на боже, щоб хоч трохи облегшити гріхами обтяжену душу покійника. При людях не згадував про нього, тільки зідхав і нарікав на старість. Босаковський розумів старого й не жартував, що підбере йому жіночку таку, що хоч у коноплі став, щоб лякала непотрібну птицю. Раз тільки по плечах його поклепав: „Тримайся, старий, тримайся, бо нас ще не такі тарапати чекають”.

Дворецький тільки глянув на нього вдячним оком і зідхнув.

Під вечір Босаковський обійшов ті подвір'я, де стояли його вози, коні й люди, оглянув усе докладно й заповів на майдані збірку.

На збірці остерігав людей, що вони не на легке діло йдуть. „Якщо котрий із вас, — казав, — не відчувається на силах, або не має щирої охоти, то най залишається в хаті, бо від тих, що підуть зі мною, я вимагатиму послуху й готовости на всяке, хоч би яке небезпечне діло”. Але не залишився ніхто і всі як один поклялися стояти при нім кріпко й слухати його безумовно. „А тепер — кінчив — доброї ночі вам, панове, спіть спокійно, а завтра, заки сонце зійде, рушаємо в дорогу!”

XXV.

Нечаїха лежала на постелі, Маруся сиділа на лавці біля неї. Обі, хоч як утомлені, ні на хвилину не вснули. В головах їм шуміло, як на лотоках у млині. Останніми часами так багато пережили, що заспокоїтися не могли ніяк. Марусі уста не замикалися. Розказувати мала що. Нечаїха слухала її радо, бо Маруся розказувала живо й щиро, щебетала, як пташка випущена з клітки.

Жалувала тільки, що не могла полковниці нічого доброго сказати, ні про Чигирин, ні про родину Хмельницьких. Старша сестра Нечаїхи Катерина Виговська в небезпеці, бо її чоловік Данило, це гетьмана брат, а гетьман тепер поза законом. Юрась на нього наступає, значить він проти своїх рідних сестер стає.

„Не можу подумати — зідхала Нечаїха, щоб Юрась моїм ворогом був. Ми його так любили й доглядали в недугі, а знаєш, як він часто нездужав і що тоді з ним бувало. Тиміш, так цей палкої вдачі був і до гніву скорий, але Юрась, добряга, мякосердний і ще до того побожний, мов чернець. Бувало, як зайде до церкви, то хоч волами його звідтіль тягни. Не знаю, що з ним тепер сталося”.

„Лихі люди підштовхали гетьманича проти Виговських”.

„Та чого ж бо вони від них хочуть? Виговські чесні й добрі, нікому лиха не вчинили. Покійний мій батько так їх обох, тобто Івана й Данила любив”.

„В булаві діло, а не в доброті й честі, моя ласкава пані”.

„А все ж таки, щоби на когось цькувати, треба мати якусь причину, якісь закиди йому робити. З якими ж тоді проти Виговського вони до Юрася підходять?”

„Кажуть пану гетьманичеві, що гетьман Виговський відкопав Богданів скарб і присвоїв собі, а він був ваш, родинний скарб Хмельницьких. І з якими дурницями вони не підходять!”

„З якими, кажи!”

„Говорять, що гетьман Виговський свої коні в мурований, новій стайні поставив, а пана Юрія у старій стоять”.

„Боже ти мій! Навіть такі марниці видвигають тоді, як у краю такі великі події збуваються!”

„А всьому тому Тетеря винен, він із злих найгірший”.

„Не знаю чому б то Тетеря мав на нас недобрий бути, ми йому нічого злого не вчинили”.

„Авжеж що ні. І навпаки, скільки разів до Суботова приїхав, ви його щирим серцем вітали. Але пан Тетеря на гетьмана Виговського настає, бо булави йому заманулося і тому вже й вас він у ложці води втопив би. Не люблю я його, страх, як не люблю! А ви, пані моя?”

„Не маю його за що любити, я від нього здалеку трималася, Марусю”.

„Страшний. Чорний, як циган. А тими очима, мов сверлами вертить. Я все втікала від нього, бо чула, що до дівчат він дуже то скорий. Так на них дивиться, як „кодкодриль”^{*)}). Скільки разів пригадаю собі про смока, що королівну в ясині тримав, то все він мені на гадку приходить. Не дай Бог у його лабети попасти!”

Нечаїха мовчала, а Маруся: „Боюсь, щоби він нам ще більшого лиха не накоїв. Кажуть, що доки до нас, до українців пристав, вже свою совість таки добре захляпав”.

Нечаїха раменами здвинула: „Не знаю”. Вона нерado про людей лихе слово казала і тепер, щоб відвернути розмову від Тетері, про Бориса спитала. „А ти його любиш, Марусю?”

Дівчина засоромилася. „Або я знаю...”

„А хто ж це має знати, я?... Борис добрий козак. Не будь його, Бог вість що було би з тобою, і з нами”, — додала по хвилині.

Маруся притулилася до Нечаїхи. „Люблю його. І сказати не вмію, як його люблю”.

Нечаїха задивилася кудись далеко. А Маруся: „Тітусю, а не гріх так когось любити?”

„Гріх?... Ні... тільки...”

„Тільки що?”

„Тільки не добре”.

„Не добре?” — перестрашилася Маруся і довго своїх ве-

^{*)} Крокодил.

селих зіниць не спускала зі сумних очей Нечаїхи. „Чому не добре?”

„Чому?... Не знаю як тобі це сказати..., бо...”

„Бо що?”

„Бо... розставатися важко”.

Маруся ще ближче притулилася до Нечаїхи, а тоді вхопила її руку й поцілувала палко.

„Бідні ви, бідні!” — і розплакалася.

Нараз хтось ледве чутно постукав у віконце. Маруся побігла й зирнула. „Борис!”

„Чого ж бо він так рано прийшов, ще ніч”, — дивувалася Нечаїха.

Маруся вибігла з хати, але за хвилину вернулася.

„Боявся, щоби ми не заспали, бо вже наші збираються в дорогу”.

„Пора й нам”, — озвалася полковниця, встаючи з постелі.

Господиня, в якій вони стояли, вже давно не спала, вже й сніданок зготувала для своїх гостей: гаряче молоко, пшеничний хліб, масло й сир. „А це вам на дорогу”, — сказала, вручаючи Нечаїсі кошик повний всякої їжі.

„Мов свячене на Великдень під церкву”, — всміхнулася Нечаїха. Але прийняла й подякувала щиро.

Маруся по хаті стрибала. Намиста свого шукала. Знайшла й на лавці присіла. Присіли полковниця й Борис, щоби добро в хаті сідало. А тоді попрощалися з господинею. Прощання без сліз не обійшлося. Господиня плачучи іконою благословила на дорогу Нечаїху, Марусю й Бориса.

„Ідьте щасливо й най вас Бог провадить!”

Вийшли з хати й прямували широкою сільською вулицею на майдан.

Борис полковницю попід руку провадив, бо мряка, мов море затопила село так, що й світа Божого не було видно. Тільки на майдані гуділо щось глухо. Надтягали останні вози й коні. Але люди не гукали й не перекликувалися, лиш справно й складно ставали там, де їм Босаковський казав. Знати було, що почули руку досвідченого провідника. Нечаїху примістив він на найкращому возі посередині валки. Сам скочив на коня і рушив з місця. Люди виходили з хат на ворота, здіймали шапки, а батьки благословили синів на дорогу. Просили їх, щоб не барилися довго і щоби не осоромили їх.

Вийшли на поле. Мряка все ще віддих у грудях спирала. Така густа й біла, як молоко. Село лишали за собою вдоліні, шлях підіймався злегка вгору під лісок, що бовванів перед ними, як осіння, чорна хмара. Але чим ближче до нього, тим ясніше ставало.

Так посувалися, мов привиди нічні може годину, як не довше. Аж на горбі, за ліском, нараз, немов би хтось сіру завісу угору підняв: відслонився широкий вид. Небо з сірого ставало фіолетне, зеленаво синє, наче морська вода. Ще трохи й на сході, казав би ти, хтось мечем землю від неба відділив. Кривава смуга на обрії заблисла. Ширшала й кріпшала з кожною хвилиною, немов би там цілі села й міста горіли. А посередині палахкотіло найясніше — там сходило сонце.

Ожила вода в ріках, ставах, озерцях, замерехтіло золотом зівяле листя дерев, вікна в хуторах розплющили очі. У кожному вікні світилося, як у церкві на вечірній відправі.

Люди мимохить повернулися до сходу, туди, де збувалося це диво природи. Наче вперше бачили таку красу.

Босаковський дав рукою знак: валка зупинилася. Він зіскочив з коня. Скинув шапку, підняв голову вгору і дивився перед себе далеко.

„Сонце, ти Боже всевидюче око! Не ховайся перед нами грішними за хмари! Осіни отсі поля, луги й левади, випий сльози й висуши кров винну й неповинну, що мов повинь розлилась широко. Дай силу ланам нашим, щоб вони покрилися збіжжям лавою густою на пожиток людям і худобі. Осіни голови мужів і жінок, братів і сестер наших, зазирни в їх очі й серця глибоко, щоб вони прозріли й пізнали яка могутня сила любови й згоди і яка безплідна ненависть і роздор. А побачивши яка гарна й багатородна ця батьківщина наша, щоб полюбили її всіми силами й усіми мислями своїми та щоб постояли за її волю, цілість і незайманість від роду та до роду! А нам, рідним синам нашої матері землі, її слугам і оборонцям дозволь боротися явно й славно, а в потребі й голови свої за неї покласти — амінь”.

Голос Босаковського з кожним словом кріпшав і могутнів. Обличчя його прояснювалося й кращало. Він перероджувався і не той ставав, що перед хвилиною був. Немов личина, яку довго носив, нараз зіснулася з нього й лежала на землі, під ногами. Усе, що було випадкове й нарочно ним придумане,

кудись дівалося, а наверх добувалося все те гарне й добре, що в тій простій, лицарській душі корінилося глибоко. Його очі горіли палким, внутрішнім огнем, а його високий лоб променів загравою сходячого сонця, наче сонце цілувало й благословило його на дальші змагання і труди, на дальші подвиги лицарські.

Усі здивовано дивилися на нього й дивувалися чимало, що це сталося з Босаковським. Мужчини зразу сиділи на конях і тільки шапки поскидали з голов. Та не зчулися, коли й як позіскакували з коней і до землі припали.

„А нам рідним синам, слугам і оборонцям твоїм, дозволь боротися явно й славно, а в потребі й голови свої покласти за тебе, амінь!“ — проказували за провідником своїм.

Жінки поклякали на возах, поздіймали руки до неба й кликали: „Сонце, ти Боже всевидюче око, не ховайся перед нами за хмари. Дай силу братам і мужам нашим, дай прозріння очам і любов серцям нашим — амінь!“

Вже останні слова тієї досвітньої молитви розплились в тишині поранковій, а вони все ще тривали на своїх місцях непорушно, наче причаровані чарами тієї виїмкової хвилини, — аж Босаковський стрепенувся, немов із сну збудився, скочив на коня і озираючись на валку возів і людей, гукнув: „На коні! Вперед!“

